

ACTA UNIVERSITATIS SZEGEDIENSIS
DE ATTILA JÓZSEF NOMINATAE

ACTA HISTORICA
TOMUS XCI

HUNGARIA
SZEGED
1990

ACTA UNIVERSITATIS SZEGEDIENSIS
DE ATTILA JÓZSEF NOMINATAE

ACTA HISTORICA

TOMUS XCI

HUNGARIA
SZEGED
1990

ACTA UNIVERSITATIS SZÉGEIENSIS
DE ATTILA JÓZSEF NOMINATAE
ACTA HISTORICA

Szerkesztő bizottság

DR. ANDERLE ÁDÁM, DR. A. SÁTI ENIKŐ, DR. KRISTÓ GYULA,
DR. MAKK FERENC, DR. SERFŐZŐ LAJOS

**Studia mediaevalia historiae universalis
XIII.**

Redegit

Dr. ÁDÁM ANDERLE

**Középkori egyetemes történeti tanulmányok
XIII.**

Szerkesztette

Dr. ANDERLE ÁDÁM

HU ISSN 0324—6965

Articles appearing in this journal are abstracted and indexed
in Historical Abstracts and America: History and Life

FORRADALOM A CENTRUMBAN — FELKELÉS A PERIFÉRIÁN?

— a korai polgári forradalmak kora: 1450—1650 —

Az egyetemes történetírásban a forradalmak és népi-társadalmi mozgalmak kutatása mindig jelentős helyet foglalt el, s az újkor kutatása sem kivétel ezalól. A XVI—XVII. század tömegmozgalmairól nem kevés munka jelent meg, mindazonáltal, egyelőre elsősorban esettanulmányokban bővelkedünk. Kevés az olyan feldolgozás, mely a népi mozgalmak, társadalmi „kitörések” és „robbanások” összehasonlító elemzésére vállalkozna, vagy egyfajta szinkron látásmód jegyében egyszerre próbálná megragadni egy-egy kor ilyen mozgásait, általánosítható tanulságokat levonva ezekből.

Az ilyen jellegű korábbi kísérletek közül elsősorban *Merrimer* érdemel említést, aki már az 1930-as években „a hat egyidejű forradalom” koncepciója jegyében tárgyalta az 1640—50 közötti európai eseményeket.¹ Hatalmas szintézis-kísérletet jelent *Sorokin* szinte elfeledett munkája is², aki négykötetes vállalkozásban, kvantitatív módszereket alkalmazva igyekezett a különböző társadalmi mozgalmak történelmi trendjét megrajzolni az V—XX. század között. Nehézkés és rendkívül vitatható „pontrendszere” miatt megrajzolt görbéit az olvasó meglehetősen szkepszissel szemléli, s ugyancsak kételyt támaszt vele szemben az is, hogy Közép- és Kelet-Európa régiójának csak néhány mozaikját tartotta méltónak figyelmére.

S bár a „korai polgári forradalom” fogalma elsősorban az NDK történészeinek Engelsre hivatkozó munkái nyomán általánosan elfogadottá vált, erre vonatkozó alapos összehasonlító kutatások nem születtek, legfeljebb e kategória kitérítése történt meg, elsősorban a spanyol történetírás révén, amely a *comuneros*-mozgalomnak és a *germanías*nak adott ilyen megítélést.³

° Szkazkin vitatható gondolatmenete az európai parasztmozgalmakról,⁴ vagy Mousnier hasonló témájú műve⁵ valójában nem a komparatiztika eszközeit alkalmazta. Az ilyen általános aspektust ígérő, vonzó című munkák is csupán esettanulmányok gyűjteményei.⁶

A XVI—XVIII. század társadalmi mozgalmait az elmúlt évtizedben leginkább Pérez Zagorin törekedett a legtöbb figyelemmel és összehasonlító módszerrel vizsgálni. Két kötetes munkája, mely az angol eredetiben még a „*Felkelők és vezetők, 1500—1600*” címet viselte, a spanyol nyelvű kiadásban már tágabb horizontú főcímet kapott: „*Lázadások és forradalmak az újkorban*”. Pérez Zagorin egységes szempontrendszer alapján alakítja ki a társadalmi mozgalmak tipológiáját, a *puccs vagy konspiráció, városi felkelés, agrárfelkelés, regionális vagy szeparatista felkelés*, valamint „*egész országra kiterjedő polgárháború*” kategóriáival. Maguk a forradalmak és a kor általános jellemzése nála sem történik meg.

(Imponáló ismereteit látva csak sajnálható, hogy csupán Európa nyugati és „közép-nyugati” részét vállalta elemzése tárgyául.)

A Pérez Zagorin által használt kronológiai határok mindenesetre figyelmet ér-

demelnek (1500—1660), mert úgy tűnik, hogy a világgazdaság kialakulásának első korszakát választotta vizsgálódása egységes keretűl — bárha e korszaknak inkább a *végét*, semmint az elejét határozta meg pontosan.

A szovjet történeírásban, mely hagyományosan sokat foglalkozott az európai népi mozgalmak történetével, elsősorban M. Barg az, aki összehasonlító igénnyel vizsgálta e témakört.⁸ Vitatható és kutatási eredményeit erősen gyengítő aspektust választott azonban: az összehasonlítás időhatárait igen szélesen kezelte, amikor a XVI—XIX. század közötti időszakot választotta, nem vetve számot azzal, hogy alapvetően *eltérő* általános történelmi periódusokról van szó a „feudalizmusról a kapitalizmusra való átmenet” túl általános fogalma esetében.

A korai polgári forradalmak komparatív elemzésének szándéka legtudatosabban a W. Markov munkáihoz kötődő lipcsei *Manfréd Kossokot* jellemezte az elmúlt évtizedben,⁹ aki a forradalmak összehasonlító elemzésére nemzetközi kutatásokat kezdeményezett; eredményeiket sorozatban publikálták. Kossok az *eredeti felhalmozás* európai hullámára „ülteti” a korai polgári forradalmakat, *alapvetően XVI. századi jelenségeként* kezelve ezeket: a spanyol comuneros mozgalmat, Svájc és Tirol esetét, a német parasztháborút és a németalföldi szabadságharcot értelmezve ezzel a kategóriarendszerrel. Az azonban nem teljesen világos, hogy milyen kritériumok miatt tartja az angol forradalmat — típusát tekintve — másnak. E forradalmak tartalmi jegyeiről azonban a legfigyelemreméltóbbat ő mondta el mindeddig. Barggal egyetemben Kossoknak is gyengéje, hogy e forradalmakat egy egyéb, népi-társadalmi mozgalmak „nélküli” Európában vizsgálja.

Nem hozott e tekintetben semmilyen új eredményt a Madridban 1990 nyarán rendezett történész világkongresszus sem, amely pedig egyik nagy témájával a „Forradalom és reform” problémáit választotta. A lehangolóan fantáziátlan és koncepciótlan előkészítés miatt (is) egymással nem találkozó előadások mozaikjaira hullott szét e szekció, nem gazdagítva sem szemléleti, sem ismeretbeli újdonságokkal a történettudományt e témában.¹⁰

* * *

Magunk már néhány esztendő óta foglalkozunk azzal a gondolattal, hogy milyen új megközelítéssel lehetne e problémakörben új ismereteket, új összefüggéseket feltárni. Szemléleti alapként Pach Zsigmond Pál, Zimányi Vera és Wallerstein munkái szolgáltak,¹¹ nevezetesen az a kikristályosodott és szélesen elfogadott gondolatmenet, mely az 1450—1650 közötti periódust a *modern világgazdaság kialakulása első korszakának* tartja, ahol modern, munkamegosztáson alapuló kapcsolatrendszer Kelet- és Nyugat-Európa között alakult ki. Kézenfekvőnek látszik azt feltételezni, hogy a „hosszú XVI. század” a társadalmi és népi mozgalmak szempontjából is *önálló periódus*, amelyet érdemes elválasztani a „polgári forradalmak korától”, s egy sajátos, „a korai polgári forradalmak kora” periódusként szemlélni, ahol a „korai” jelző elsősorban nem kronológikus, hanem minőségi-tartalmi jellemzőket jelent.

E kutatásaink kezdeti eredményeit 1986-ban tettük közzé,¹² ám folytattuk — folytatjuk a vizsgálódást, arra keresve választ: milyen kapcsolat — összefüggés van e korszak európai társadalmi mozgalmi között, milyen földrajzi-regionális és kronológikus sajátosságokat mutatnak önálló tartalmi jegyeiken túl. (E munka során persze Európa határain kívülre is érdemes majd kipillantani, mert valójában egy, az egész glóbusra kiterjedő vizsgálat tárhatja fel a népi mozgalmak lüktetésének sajátos ritmusát az általunk vizsgált korszakban: az a gyanúnk, hogy meglepő időbeli azonososságokat fogunk tapasztalni.)

Egyelőre azonban a társadalmi és népi mozgalmak *európai pulzálásának* kérdései érdekelnek bennünket az 1450—1650 közötti periódusban.

Egy sajátos „légifelvétel”-sorozatot igyekeztünk elkészíteni az 1450—1650 közötti Európa népi, társadalmi mozgalmairól. Olyan „felvételt”, mely hasonlít azokhoz a képekhez, melyeket az óceánok áramlatairól, azok mozgásáról készítenek nagy magasságból: e módszer alkalmas a különböző áramlatok, mozgások és kapcsolódásaik ábrázolására, megértésére.

Az egyes társadalmi mozgalmakat egy XV—XVII. századi tér-idő koordinátában helyeztük el, (felkeléseket, forradalmakat, lázadásokat, konspirációkat stb.), csaknem kétszáz ismert európai esetet szemlélve e jelzett periódusban, ahol Európát nem országok, hanem *nagy régiók* szerint vizsgáltuk.

Az első tapasztalatunk az, hogy Európában e korszakban a társadalmi robbanások sajátos *sűrűsödési fázisait* figyelhetjük meg: az *első ciklust* a XV. század második harmadában, a *második ciklust* a XVI. század első harmadában, a *harmadik ciklust* az 1560—1609 közötti esztendőkből, a *negyedik ciklust* pedig az 1630—1650 közötti években.

Ha Európa térképén elhelyezzük a népi mozgalmak e négy fázisát, azt látjuk, hogy az első ciklusban az északi Európa — Finnországtól Galíciáig — az *epicentrum*. Ezek közül legismertlenebb a Hispánia észak-nyugati zónájában, Galíciában ki-robbant „guerra de irmandiña”, melynek korábban és később sem tapasztalt intenzitású harcai a mezőgazdasági export ügyeit és a városok szövetségét állítják reflektorfénybe. Minderről persze az európai historiográfia szinte nem is tud, lévén, hogy a Kasztília—elfoglaltságú spanyol történetírás is „elfeledkezett” e térség paraszti háborúiról, ahol — ha nem tévedünk — elsősorban a bortermelés és export kérdései, valamint az „intermediario” hidalgo-nemesség pressziója váltotta ki az évtizedes nagy népi háborút.

A gallego paraszti árutermelés a XV. század elejétől — a galíciai kikötők támogatásával — ugyanis igyekezett bekapcsolódni Nyugat-Európa (Anglia, Flandria, Észak-Franciaország) élelmiszerellátásába, amit e különleges spanyol-galíciai rendszer, a „közvetítő” hatalommal rendelkező nagyszámú hidalgo-nemesség nyomasztó súlya bénított meg. Ha az 1467—69 között lerombolt 130 vár környezetét vizsgáljuk, kitűnik ugyanis: a háború központja a gallego borvidék volt.¹³

A „testvériségben” lévő falvak és városok veresége, mely a kasztíliai korona beavatkozása révén következett be, e régiót aztán tartósan kikapcsolta az európai munkamegosztásból, összeroppantva egy lehetséges „spanyol Hanza” alternatíváját is.

A második sűrűsödési fázisban Közép-Európa tűnik epicentrumnak, mely nyugtalanság először a Mediterráneum felé (Itália, Spanyolország), majd Nyugat- és Kelet-Európa felé *hullámszik szét* egy harmadik és negyedik „sűrűsödési fázist” létrehozva Közép-Kelet- és Kelet-Európában.

Az érdekes ugyanakkor, hogy a skandináv-balti régió mozgalmai e „hosszú XVI. században” egyenletes és folyamatos „rezgést” mutatnak. Fontos tapasztalat e *pulzálás* vizsgálatánál, hogy a *sűrűsödési fázisokat* elsősorban *Középkelet- és Kelet-Európa mozgalmai, döntően parasztmozgalmak határozzák meg*, miközben e nagyfeszültségű fázisokban robbantak ki Európa korai polgári forradalmi — illetve forradalmi kísérletei — is: a *második ciklusban* a spanyol comuneros mozgalom és a német parasztháború; a *harmadik ciklusban* a németalföldi forradalom és szabadságharc; a *negyedikben* pedig az angol polgári forradalom. Miközben e *két alapszólamot* — Közép- és Kelet-Európában parasztfelkelések, nyugaton forradalmak — *kísérő szőlámként* követik a Mediterráneum régiójának városi mozgalmi és rendi-nemesi küzdelmei.

S tulajdonképpen itt kapcsolódhatunk vissza a Wallerstein felvetette problémához, mely egységes korszakként és glóbus-meghatározottságban szemléli a „hosszú XVI. századot”. Ezt számbavéve azt mondhatjuk, hogy e korszakot az Európán belüli társadalmi mozgalmak felől is leírhatjuk és ábrázolhatjuk, amennyiben e mozgalmak és a népi nyugtalanság az Európán belüli kelet-nyugati regionális munkamegosztás kialakulásával, a gazdasági-társadalmi átalakulással, az Atlantikum és a Mediterráneum közötti kereskedelmi súlypontcserével voltak kapcsolatosak.

E tekintetben az is jellemző és figyelmet érdemel, hogy mindkét legkorábbi polgári forradalom-kísérlet, a német és a spanyol a régi európai kereskedelmi rendszerhez, a Mediterráneumhoz kötődő területen (Dél-, Délnyugat-Németország, Hispánia) robbant ki, s az is, hogy vereséget szenvedett, mert a válság feloldása nem táplálkozhatott a dinamikus atlanti felemelkedés energiáiból, mint a holland és az angol esetben.

Ha e „sűrűsödési” ciklusokra tekintünk, úgy a közép- és kelet-európai parasztmozgalmak részletesebb elemzést igényelnek — az összeurópai folyamatokkal való összefüggéseikben, lévén ezek azon sűrűsödési fázisoknak a determináns komponensei, amelyekben a korai polgári forradalmak is zajlanak.

Közben persze fel kell tennünk a kérdést: miért és honnan a felkeléseknek, „robbanásoknak” e ritmusa, s miért Közép- és Kelet-Európa válik fokozatosan epicentrummá e korszakban? Melyek az egyes, sűrűsödési fázisokban kirobbant mozgalmak eltérő és azonos vonásai?

Kétségtől, a „pulzálás” ritmusa Közép- és Kelet-Európa esetében a nyugati élelmiszerszükségletekből fakadó kihívásban eredeződik, mely *mind a paraszti, mind a földesúri* árutertermelési kedvet fellendítette, s az agrárfejlődés eltérő útjait, mint alternatívát vetette fel. E régió történelmi sajátosságai miatt, — amelyben a városfejlődés nyugatihoz képest alacsonyabb fokát látjuk kiemelendőnek — a paraszti ambíciók nagy hátrányokkal vehettek részt e küzdelemben: a földesúri árutertermelés viszont a presszió új formáit is jelentette. Ebben az erőterben fogantak a paraszti felkelések, s kelet felé történő hullámvásuk az európai árutertermelés kiszélesedésének ritmusára is utalhat.

Az európai történelemnek ezek a fejezetei meglehetősen ismertek: a leverett parasztfelkelések a paraszti árutertermelés bukását is jelentették, egy kivétellel. A német parasztháborúra gondolunk, mely vereségében is eredményes volt: a *felkelés zónáiban* nem győzött a *Zweite Leibeigenschaft*, úgy vélem, elsősorban a *városi Hinterland* ereje miatt. És azt is érdemes számba venni, hogy az Engels óta emlegetett „Elbától keletre” nem vett részt a parasztháborúban, s mégis itt gyökereződtek meg a paraszti munka kényszerformái.

A német parasztháború azonban másra is figyelmeztet: a parasztság a nyílt fegyveres felkelést csak *egyéb motívumok* (etnikai, vallási sérelmek) által inspiráltan és a szövetségesek reményében vállalta. Ahol e szövetség (városok, alsópapság, kisnemesesség) és az *ideológiai* motívumok (etnikai, vallási) nincsenek jelen, ott a nagy és fokozódó presszió ellenére sem fogott fegyvert a parasztság. Jó példa erre a XVI. század elején a lengyel parasztság, mely ekkor még, a fokozódó nyomás ellenére sem vett részt a középkélet-európai felkelésekben.

A negyedik „epicentrum”, 1630—1650 kelet-európai parasztmozgalmak már az előzőektől eltérő helyzetet tükröznek. Az „árforradalom” kifulladásá után, amikor a kelet-európai népmassza korábbi kényelmes helyzete a magas élelmiszerárak miatt megszűnt, a nemesi-földesúri magatartás a presszió fokozásával igyekezett kedvező feltételeket kialakítani az export fenntartására. De a felkelésekben, mint ezt a lengyel mozgalmak és a Hmelnyickij-háború is jelzi, vallási, etnikai-nemzeti és egyéb (nemesi, kozák) faktorok-sérelmek is munkáltak.¹⁴

Legvilágosabban persze ez az utolsó sűrűsödési fázis mutatja legnyilvánvalóbban ezen összeurópai jelenségek sajátosságait — az egész korszakra (1450—1650) vonatkozóan, ha túllépünk a „hat egyidejű forradalom” figyelmet zavaró szűk formuláján, s *Európa egészére* tekintünk.

Hipotetikus konklúzióinkat e tanulságok alapján úgy fogalmazhatjuk meg tehát, hogy az összeurópai gazdasági-társadalmi átalakulásra Európa régiói *egyszerre, de eltérő módon* reagáltak.

A *centrumban* („fennsík”) forradalmak, a félperiférián városi felkelések és rendi mozgalmak, a perifériákon („peremvidék”) pedig parasztlázadások jelentették az alapvető reagálást. Ebben az összefüggésben tehát a korai polgári forradalmak egy összeurópai vajúdás végső eredményeinek tekinthetők, melyeknek gyökerei Európa keleti tájainak talajából is táplálkoztak. A (levért) parasztfelkelések tehát Közép- és Kelet-Európa hozzájárulását jelentették a nyugati új fellendüléshez.

* * *

Amikor persze a nagy magasságból készített „légifelvételek”-hez hasonlóan szemléljük a XV—XVII. század mozgalmait, tudatában kell lennünk annak is, hogy e módszer kevésbé alkalmas a minőségi vonatkozások és a finom részletek vizsgálata. „Közelképek” készítése ezért (is) nélkülözhetetlen.

Témánk szempontjából egy problémakör vizsgálata érdemel megkülönböztetett figyelmet: maga a „korai polgári forradalom” kategóriája.

A „hosszú XVI. század” népi mozgalmainak dinamikus „térképét” készítve ugyanis nem kerülhetők ki a „korai polgári” forradalmak fogalmának értelmezése.¹⁵ Ha ezeket elkülönítjük a „polgári forradalmak”-tól, sajátos jegyeiket is meg kell találnunk. Az első kézenfekvő megállapítás, hogy a „kereskedelmi kapitalizmus” korának jelenségéről van szó, ahol az egyik főszereplő, amely e mozgalmak jellegét meghatározza, a modern kereskedőtőke és tőkés. Másik „korai” vonás is kézenfekvő és feltűnő: e forradalmi mozgalmak ideológiája *vallásos* bázisú, elsősorban a reformáció eszméitől meghatározott, ellentétben a „polgári” forradalmak *világi* jellegű eszmerendszereivel. Ez persze azt is jelenti, hogy a „polgári forradalmak korát” (Hobsbawm) az ipari forradalom bázisán kell elhelyeznünk.

E korai forradalmak fogalmi meghatározását az *input* és *output* szempontjából is vizsgálhatjuk. Az *output*, tehát a *kimenet* felől feltűnő a *kompromisszumos* végeredmény, mely a korábbi uralkodóosztályokkal való egyezségekre, illetve egy „megosztott” hegemonia jelenlétére figyelmeztet e forradalmakban, valamint a *nemesség* új-érdekű csoportjainak aktivitására. Nyilvánvaló persze, hogy a két vereséggel végződő (német, spanyol) kísérletnél a kimenet más értelmezését kell keresnünk: ezek „*korai polgári*” forradalmi kísérletként való minősítése nem eredményeik, hanem résztvevőik, *célrendszerük* és a győzelem esetén várható *perspektíva* felől értelmezhető első-sorban (szabad paraszti fejlődés, szabad belső piac, a tőkés jellegű ipari törekvések kibontakozása, demokratikus kormányzás stb.).

Az *input* felől vizsgálva e kérdést, egyértelmű — mint más forradalmak esetében is látható —, hogy ezek eltérő tartalmú, törekvésű (paraszti, városi, rendi, arisztokrata, előproletár, plebejus) mozgalmak *összefonódásaként* jelennek meg, ahol a modern világgazdaság által meghatározott érdekek végső eredőjeként tér új pályára — ez esetben — Anglia és Hollandia fejlődése: a forradalom „politikai” fázisa után (a hatalom megragadása) még igen hosszú ideig napirenden tartva a társadalom (forradalmi) átalakításának feladatát.

A „miért éppen Hollandia és Anglia” típusú felvetés persze az *angol és holland*

feudalizmus jellegére tett kérdés is, amely a Makkai László által megfogalmazott koncepciót az „eredeti jellegzetességekről” más értelmezésben is használhatóvá teszi: a kontinentálisnál *lazább* szövetségű angol és holland feudalizmusban ugyanis olyan „eredeti jellegzetességekkel” is találkozhatunk, melyek nem hátráltatták, hanem könnyítették vagy gyorsították az átállást egy új fejlődési pályára.

A németalföldi és az angol forradalom meglehetősen ismertek, a spanyol és a német esetek azonban kevésbé. Ezek kapcsán viszont a „miért nem győztek?” kérdése is indokolt azon túl, hogy feltehető az is: mennyiben tekinthetők ez utóbbiak egyáltalán korai polgári forradalmaknak!?

Kétségtől, mindkét eset forradalomként való minősítésében erős a marxi—engelsi ihletés. Marx a kommuneros-mozgalom kapcsán beszélt Spanyolország „egyetlen komoly forradalmáról”, Engels pedig az 1524/25-ös német eseményeket a burzsoázia „egyes-számú forradalmának” nevezte. Ezzel együtt is mindkét esetben igen kevés olyan munka született, mely e kérdéskör kutatását vállalta volna. S. Hoyer, aki a német évfordulós események után készített mérleget¹⁶ a német parasztháború kutatásáról, meglepően sok fehér foltot kellett, hogy megemlítsen, s maga arra az álláspontra jut, hogy bár „az utóbbi időben egyértelművé vált, hogy a korai német polgári forradalmak csúcspontja a német parasztháború volt”, „e teóriákat pontosabbá kell tenni abban a kérdésben, hogy a német parasztháború korai polgári forradalom volt”-e?

Hoyer megjegyzése arra utal, hogy az NDK-s értelmezés egy hosszú korai forradalmi szakaszt ábrázolt, melynek csupán végső szakasza volt a parasztháború. Az elmúlt periódusban a német parasztháború kapcsán közkedvelté váló nyugat-európai formula a „közember forradalmáról” igen provokatív jellegű volt, mert rávilágított arra, milyen keveset is tudunk a parasztháború résztvevőiről. Hoyer nem tartja indokoltnak, hogy a hangsúly a nemesfémbányászat munkásaira („előproletariátus”) került azon az alapon, hogy a korakapitalista termelés itt volt a legjellemzőbb. A helytörténeti kutatásoktól lehetne várni ezügyben *megbízható* információkat, szögezi le. Meglepő azon megállapítása is, mely szerint „a parasztok helyzetét a parasztháború előtt kb. két generáción keresztül senki sem kutatta...” Az uzsora, a bérmonkák, a tökebefektetés problémái az agrárszektorban ugyancsak teljesen ismeretlen kérdések, figyelmeztet; nem tudunk *érdem*t sem a polgárságról, sem a város-falu kapcsolatáról, sem a feudális urakról. Legtöbb vizsgálat még a háború programjairól készült, állapítja meg, s ebből lehet érdemi következtetéseket levonni. Azaz, Hoyer maga is a korai polgári forradalom-értékelést fogadja el, de világosan jelzi számunkra: az általánosító konklúziók mögül egyelőre igen-igen hiányzik a konkrét tényanyag!

A spanyol esetben gazdag kutatási anyag adhat alapot általánosító következtetésekre, melyeket M. Kossok—J. Perez közös munkájukban¹⁷ meg is tettek, jelezve azt is, hogy a comuneros-mozgalom, melynek forradalomként való megítélése 1930-tól (Azaña) jelen van a spanyol történetírásban, elsősorban J. A. Maravall¹⁸ révén, aki a „koraérett forradalom”, „Spanyolország első és talán Európában is az első modern jegyekkel bíró forradalom” minősítést használta. E felfogást Joseph Pérez hatalmas monográfiája gazdag anyaggal támasztotta alá, s kitágította a vizsgálatot a Valenciában egyidőben lezajló *germanias* (kereskedők és kézművesek szövetsége) ügyeire is.

Ez az interpretáció a XV. század végétől kibontakozó jelentős kasztíliai korakapitalista dinamizmusra alapozza megítélését, s ezt a képet a gazdaságtörténeti irodalom sokoldalúan alátámasztotta.¹⁹ A textiltermelés, a hajóépítés, a bányászat, a kereskedelmi ügyletek, a gyapjúkivitel e kérdéskör fő csomópontjai, a kasztíliai és álta-

lában a spanyolországi „függés”-re való utalással együtt, amely egyszerre volt gazdasági (itáliai, délnémet kereskedőtöke) és politikai (V. Károly és a flandriai valamint a német befolyás), és amely az induló árforradalommal és a Mediterráneum kezdődő kínjaival együtt a dinamikus kasztíliai szektorokat, az ún. „középrétegeket” (Pérez) hozta válságos helyzetbe, nemcsak a városi tőkés, de a nemesi és az árutermelő paraszti rétegeket is. A lényegét „a normális tőkefelhalmozási folyamat teljes szétrombolása” jelenti Kossok—Pérez szerint. A felkelés központi városai ezt jelzik: Toledo és Medina del Campo kereskedőtökései, Segovia textilesei, León állattenyésztői, Salamanca élelmiszertermelésben érdekelt tőkés polgárai és nemesurai álltak a felkelés élére. E konfliktusban felsejlett a hazai textiltermelés és a Korona által támogatott gyapjúexport (Flandria) érdekellentéte is (Mesta és Burgos kereskedői).

Feltűnő azonban, hogy a kasztíliai városok szövetsége mennyire nem keresett szövetséget falun, a parasztságban, s az is feltűnő, hogy ahol és amikor ez megtörtént, erős paraszti támogatást kaptak a városok. Valenciában pedig a morisco-probléma az akadály a falu iránti figyelemnek. A városok ezért nem szereztek erős tömegbázist vidéken.

Felvetik a szerzők a reformáció kérdését is, jelesül azt a tényt, hogy Spanyolországban nem hódított a lutheri reformáció. Azt javasolják azonban, hogy az egyházi reformok mozgalmának ügyét érdemes szélesebben értelmezni Luthernél, mert ebben az esetben Hispániában igen erős erasmista mozgalom is helyet kaphat e fogalomban, melynek jelentős hatása az alsópapság aktív részvételével együtt a comuneros-mozgalomban jól kimutatható.²⁰

A politikai konfliktusok másik csomópontján a felső arisztokrácia által támogatott idegen uralkodó, V. Károly és kamarillája, az idegen célokra kivetett hatalmas adók stb. egy *nemzeti jellegű* („protonacionalista”) szférában fogalmazták meg a felkelők kritikáját és céljait, az uralkodó demokratikus korlátozását tervezve. Az egyébként sokféle érdeket magában foglaló széles mozgalom kétségkívül egy korai polgári forradalom-jellegű küzdelem vonásait öltötte, sokszor a középkori szabadságok követeléseibe burkolva igen modern érdekeket, a merkantilizmus és protekcionizmus gazdasági filozófiáját jelenítve meg az „abortuszként” jellemzett, idő előtt kirobbant mozgalomban.

* * *

Kétségkívül, a korai polgári forradalmak kérdései több és további figyelmet igényelnek: egyebek mellett Svájc és Tirol NDK-történészei által is csak emlegetett eseteivel együtt. Tanulmányunkban, erősen hipotetikus jelleggel olyan megközelítés lehetőségét vetettük fel, amely a társadalmi „robbanások”, „kiszülések” együttes elemzésével („pulzálás”) kívánja vizsgálni az Európa és glóbuszunk története szempontjából nagy fontosságú korszakot, egyidejű és „légifelvétel”-jellegű vizsgálódással értelmezni mindazt, ami kontinensünkön e periódusban történt. Ehhez ösztönzést — a kutatások folytatásához is — éppen a hiány érzetével, a madridi történész világkongresszus adott.

JEGYZETEK

- ¹ R. Merriman: Six Contemporary Revolutions. Oxford, 1938.
- ² P. A. Sorokin: Social and Cultural Dynamics, I—IV. kötet, New York, 1940—1944. Sorokin a második kötetben tárgyalja a társadalmi mozgalmakat.
- ³ Joseph Pérez: La revolución de las Comunidades de Castilla (1520—1521). Madrid, 1978.
- ⁴ Sz. D. Szkazkin: A parasztság a középkori Nyugat-Európában. Budapest, 1979.
- ⁵ Roland Mousnier: Peasant uprising in Seventeenth Century. France, Russia and China. New York—Toronto, 1972.
- ⁶ Vö: például Elliot—Mousnier—Raef: Revoluciones y rebeliones de Europa moderna. Madrid, 1986; Richard van Dülmen: Los inicios de la Europa Moderna. 1550—1648. Madrid, 1984.
- ⁷ Perez Zagorin: Revueltas y revoluciones en la edad moderna, I—II. kötet. Madrid, 1986. Lásd egy korábbi tanulmányát: Prolegomena to the Comparative History of Revolutions in Early Modern Europa. Comparative Studies in Society and History, 1976, 2. szám.
- ⁸ M. A. Barg: Stravlitel'no — istoritseskoe izutsenie burzuaznih revolucii, XVI—XVIII. Voprosi Istorii, Moszkva, 1975. 9. szám. Lásd még M. A. Barg—E. Chernyak: Revolutions of the European Pattern in the Process of Transition from Feudalism to Capitalism (16th—19th centuries) in: Revolutions and Reforms in Revolutions and Reforms in World History, Moszkva, 1990, 54—91. old.
- ⁹ Nagy összefoglalás, melyet további kutatások követtek: Walter Markov: Weltgeschichte im Revolutionsquadrat. Berlin, 1982, melyhez Kossok írt bevezető tanulmányt. Lásd még M. Kossok—W. Markov: Zur Metodologie der vergleichenden Revolutionsgeschichte der Neuzeit. In: Theorie und Methode, II: Bürgerliche Revolutionen. Probleme des Übergangs vom Feudalismus zum Kapitalismus. Frankfurt a. M., 1979.
- ¹⁰ 17° Congreso Internacional de Ciencias Históricas. T. I. Grands thèmes. Rapports et abregés. Madrid, 1990.
- ¹¹ Pach Zsigmond Pál: A nemzetközi kereskedelmi útvonalak 15—17. századi áthelyeződésének kérdéséhez. Századok, 1968.; Zimányi Vera: A magyarországi ármozgások helye az európai fejlődésben. Történelmi Szemle, 1972/2. szám; Immanuel A. Wallerstein: A modern világgazdasági rendszer kialakulása, 1450—1650. Budapest, 1983.
- ¹² Anderle Ádám: Sublevaciones campesinas en Europa Centro-Oriental en los siglos XV—XVII: observaciones metodológicas. Acta Historica, Tomus LXXXVII. Szeged, 1988, 49—60. old. A tanulmány megjelent egy katalán nyelvű történetész folyóiratban is: Els moviments camperols a l'Europa centreoriental, Sigles XV—XVII. L'Avenç, 1986, 5. szám. A problémát elemezte Fehér Hajnal: Lázadás a centrumban — lázadás a periférián: avagy a hosszú XVI. századi társadalmi mozgalmak című diplomamunkájában [Szeged, 1990 (kézirat)] akinek témavezetője voltam.
- ¹³ Consuelo Bouzas: La guerra de hermandiña. Santiago, 1926; Isabel Beceiro: La rebelión irmandiña. Madrid, 1977; Ramón Villares: Historia de Galicia. Madrid, 1985; Uő.: La propiedad de la tierra en Galicia. 1500—1936. Madrid, 1982.; Vicente Risco: Historia de Galicia. 3^a ed. Vigo, 1976.
- ¹⁴ C. Bickford O'Brien: Muscovy and the Ukraine. From Pereiaslav Agreement to the Turce of Andrusovo. 1654—1667. Berkeley and Los Angeles, 1963; lásd még Varga Beáta: Az 1648—54. évi Hmelnyickij-mozgalom interpretációi az orosz-szovjet és ukrán történetírásban. Szeged, 1989 (kézirat).
- ¹⁵ Az értelmezés saját kutatásaink alapján leszűrt hipotetikus jellegű gondolatmenet. Szempontokat H. A. Landsberger: Peasants Movements in Latin America. Ithaca and London, 1969 című könyve adott.
- ¹⁶ S. Hoyer: A német parasztháború történetének kutatási problémái, 1524—1526. (kézirat).
- ¹⁷ M. Kossok—J. Pérez: Spanyolország helye a korai polgári forradalmak periódusában: Comuneros és Germanías, 1519—1523. (kézirat).
- ¹⁸ J. A. Maravall: Las comunidades de Castilla. Una primera revolución moderna. Revista de Occidente. Madrid, 1963.
- ¹⁹ Lásd például Pierre Vilar: Oro y moneda en la historia. 1450—1920. Barcelona, 1969.
- ²⁰ Lásd Pérez i. m. Konklúziók c. befejező részt, 681—684. old.

MELLÉKLET

A mozgalmak kronológiája

- 1418—1419 Santiago de Compostela és Orense felkelései
- 1431 „irmandade fusquenlla” (Galícia, Spanyolország)
- 1434 Svédország: Engelbrekt Engelbrektsson vezette bányászfelkelés, majd „nemzeti” felkelés
- 1436 parasztfelkelés Finnországban
- 1436 parasztfelkelés Norvégiában
- 1438 parasztfelkelés Finnországban
- 1439 parasztfelkelés Finnországban
- 1441 parasztfelkelés Dániában
- 1450 Anglia: Jack Cade-féle parasztfelkelés
- 1454-től Bulgária: törökellenes hajdukok mozgalmá
- 1460 Németország: parasztfelkelés (Bundschuh)
- 1462 Katalónia: parasztfelkelés
- 1455—85 Anglia: rózsák harca
- 1465—66 Franciaország: főúri összeesküvés XI. Lajos ellen
- 1465—69 „Guerra de irmandiña” (Galícia, Spanyolország)
- 1469 Halics: felkelés a lengyelek ellen
- 1476 Németország: Niklashausenben városi-paraszti felkelés terve
- 1476 Németország: Augsburgban városi szegények felkelése
- 1476 Andalúzia: parasztmegmozdulások
- 1484 Katalónia: parasztfelkelés
- 1491—92 Hollandia: parasztmegmozdulás
- 1492 Németország: Kempten környékén parasztmegmozdulás
- 1493 Németország: Elzászban városi összeesküvések
- 1494 Itália: népi felkelés Firenzében
- 1494—96 Csehország: bányászfelkelés
- 1494—1517 Csehország: paraszti forrongások
- 1497 Németország: Frízföldön parasztmegmozdulás
- 1501 Spanyolország: moriszkók felkelése
- 1502 Németország: Speyerben parasztfelkelés
- 1503 Román parasztfelkelés a szász nemesek ellen
- 1506 Itália: Genova — népi felkelés a franciák ellen
- 1509—14 Németország: városi felkelések sorozata
- 1511 Román parasztlak felkelése a szász nemesek ellen
- 1511—12 Törökország: kisázsiai parasztfelkelés
- 1512 Itália: Bergamo és Brescia — népi felkelés a franciák ellen
- 1513 Németország: Freiburg, Bundschuh-felkelés
- 1514 Németország: Württemberg — Szegény Konrád felkelése

- 1514 Magyarország: Dózsa-féle parasztfelkelés
 1515—16 Németország: Stájerország, Karintia, Krajna — parasztfelkelés
 1516 Szicília: Palermo — spanyol alkirály elleni lázadás
 1517 Németország: Felső-Rajna-vidék — népi felkelés
 1518—23 Németország: Fekete-erdő, Felső-Sváborgszág — állandó paraszti forrongás
 1518—19 Törökország: népi felkelések
 1519 Csehország: városi szegények forrongásai
 1519—23 Spanyolország: Kasztília és Valencia — városok felkelése
 1521 Svédország: parasztmozgalom, majd szabadságharc
 1521 Mallorca-sziget: városi felkelés
 1522 Németország: Trier — lovagfelkelés
 1523 Dánia: arisztokrata összeesküvés
 1524 Elzász: parasztfelkelés
 1524 Német lovagrend területén: parasztfelkelés
 1524 Németország: Tirol — parasztfelkelés
 1524—26 Német parasztháború
 1524—26 Felvidéki bányavárosok felkelése
 1525 Csehország: városi szegények felkelése
 1525 Anglia: adók miatti lázadások
 1525—26 Törökország: parasztfelkelés
 1525—28 Litvánia: parasztfelkelés
 1527 Itália: Firenzében népi felkelés az idegenek ellen
 1530—44 Litvánia: parasztfelkelések
 1532 Itália: Lucca — selyemgombolyítók felkelése
 1533—36 Dánia: népi felkelés
 1534—35 Németország: Münsteri Kommuna
 1534 Anglia: arisztokrata lázongás (Kildare felkelés)
 1536—37 Anglia: Lincolnshire, Yorkshire területén parasztfelkelés
 1538 Oroszország: bojári csapatok harca a hatalomért
 1539—42 Franciaország: Párizs, Lyon — nyomdai munkások sztrájkja
 1546 Itália: Lucca — összeesküvés az idegenek ellen
 1547 Anglia: Kent környékén parasztfelkelés
 1547 Itália: Nápoly — felkelés az inkvizíció és a spanyolok ellen
 1547 Oroszország: moszkvai felkelés
 1548 Franciaország: Bordeaux környékén városi-paraszti felkelések
 1549 Anglia: Délnyugat és Kelet-Anglia — parasztfelkelések
 1557 Finnország: parasztlázongások
 1559—60 Franciaország: országsszerte forrongások (hugenották)
 1560 Franciaország: Ambroise-i összeesküvés
 1562 Franciaország: Wassy-i gyilkosságok (hugenották ellen)
 1562—98 Franciaország: hugenotta háborúk
 1563 Volhinia: parasztfelkelések
 1566 Németalföld: szabadságharc kezdete
 1569—80 Csehország: paraszti és városi szegények mozgalmak, bányászmozgal-
 mak
 1569 Magyarország: tiszavidéki parasztfelkelés
 1569 Anglia: északi felkelés
 1569 Észak-Anglia: parasztfelkelések
 1569—71 Spanyolország: moriszkók felkelése

- 1570-es évek: Finnország: paraszti forrongások
 1570-es évek: Franciaország: paraszti mozgalmak
 1572 Franciaország: Szent Bertalan-éj
 1585 Spanyolország: Ribagorsa grófságban parasztfelkelés
 1585—94 Franciaország: a Liga háborúja (vallási-polgári mozgalom)
 1588 Franciaország: párizsi felkelés
 1590 Franciaország: parasztfelkelések az egész országban
 1591 Ukrajna: kozákfelkelés
 1591—96 Törökország: sorozatos parasztfelkelések
 1592 Lengyelország: parasztfelkelés
 1593—95 Franciaország: parasztfelkelések
 1594 Ukrajna: kozákfelkelés
 1595 Anglia: London — városi céhlegények felkelése
 1595—97 Ausztria: parasztfelkelés
 1596 Ukrajna: kozákfelkelés
 1596 Anglia: Oxfordshire — parasztfelkelés
 1596 Bulgária: parasztfelkelés
 1596—97 Finnország: bunkó-háború
 1598—1603 Ír felkelés
 1598 Anglia: városi zavargások
 1599 Törökország: parasztfelkelés Anatóliában
 1600-as évek eleje: Törökország: szeparatista mozgalmak
 1601—38 Ukrajna: paraszt- és kozákfelkelések
 1601—03 Moszkvában és más városokban felkelések
 1603 Oroszország: Hlopko-féle parasztfelkelés
 1605 Anglia: lőpor-összeesküvés
 1604—06 Magyarország: Bocskai-féle felkelés
 1606 Oroszország: moszkvai népi felkelés a lengyelek ellen
 1606—07 Oroszország: Bolotnyikov-féle parasztfelkelés
 1607 Anglia: parasztfelkelés Közép-Angliában
 1608 Csehország: prágai felkelés
 1608—09 Oroszország: népi felkelések az intervenciók ellen
 1609 Spanyolország: moriszkók kiűzése
 1610 Lengyelország: parasztfelkelés
 1611 Oroszország: moszkvai felkelés — intervenciók ellen
 1611 Oroszország: Novgorod: népi felkelés az adók ellen
 1618 Csehország: Habsburg-ellenes felkelés
 1620—21 Spanyolország: Katalónia — parasztfelkelés
 1620—28 Franciaország: hugenotta-felkelés
 1624 Franciaország: Queroy-tartomány: parasztfelkelés
 1626 Anglia: parasztfelkelés
 1630 Lengyelország: parasztfelkelés
 1630—50 Dánia: parasztmegmozdulások
 1631—32 Magyarország: felső-tiszavidéki parasztfelkelés
 1632 Spanyolország: zavargások Vizcayában
 1635 Franciaország: Bordeaux környéki városi felkelés
 1636 Franciaország: parasztfelkelés
 1637 Portugália: első elszakadási kísérlet
 1638 Skót felkelés
 1639 Franciaország: mezítlábasok felkelése Normandiában

- 1640 Spanyolország: Barcelona, Gerona környékén parasztfelkelések
- 1640 Spanyolország: Portugália függetlenségi harca
- 1640 Anglia: polgári forradalom kezdete
- 1640—52 Katalán felkelés
- 1641—43 Ír felkelés
- 1647—48 Szicília: felkelések
- 1647 Itália: nápolyi felkelés
- 1648—53 Franciaország: Fronde-mozgalom
- 1648 Oroszország: Moszkva és más városokban felkelés
- 1648 Oroszország: Hmelnickij-háború
- 1650-es évek: Finnország: paraszti forrongások
- 1650 Oroszország: Novgorod — népi felkelés
- 1667 Oroszország: doni kozákok felkelése Sztyepan Razin vezetésével

SUMMARY

Ádám Anderle

Revolution in the center — uprising at the periphery?
— the age of early bourgeois revolutions: 1450—1650 —

The aim of the present study is to give a clear and concise insight in three important questions: the results achieved in the studies of the European social and mass movements in the XVI—XIX. centuries, social and popular movements in the so-called “long XVI. century” and the general problems of the “early bourgeois revolutions.”

Numerous studies have been dedicated to movements in the world historiography, however, only few of them undertake a comparative analysis of the social “explosions”. Here should be emphasized in the first place the works of Pérez Zagorin, who has to his credit the development of a uniform criteria system for use in the social movements’ typology, and those of Manfred Kossok, who initiated international studies on the comparative analysis of revolutions.

Between 1450 and 1650, during the formation of the modern world economic system development four “condensation phases” can be distinguished — in relation to space-time coordinates — in the European movements: 1. in the second third of the XV. century the epicenter extended in North from Finland to Galicia, 2. in the first third of the XVI. century the social movements were concentrated in the Central Europe, 3. between 1560 and 1609 the epicenter was in Middle-East Europe with the Netherlands, 4. in 1630—1650 the unrest spread all over Europe (“six simultaneous revolutions”) and the Khmelnytsky uprising in the Ukraine were closely connected to the development of division of labour in Europe and to the change in the center of trade interest between the Atlantic Region and Mediterranean. The answer to the economic changes, which occurred all over Europe, were the revolutions in the center, Estates and urban movements at the semiperiphery, and peasant uprisings at the periphery.

The early bourgeois revolutions can be considered as a result of the “protraction” in Europe, in which the main part was played the modern merchant capital, and the ideology was based on the religious ideas of the Reformation. The characterization of the movements as “early” is justified by the mixed composition of the participants, and — in general — by the compromise outcome, the formation of a “shared” hegemony, etc. Further studies are needed to answer the question why out of all the revolutions in the Netherlands and England were successful and the Spanish comuneros and the German peasant war failed?

ÖNÁLLÓ UKRAJNA?

— Orosz-szovjet és ukrán interpretációk a Hmelnyickij-felkelésről —

Bevezetés

Tanulmányunk az 1648—54. évi ukrán Hmelnyickij-mozgalmat és annak interpretációit veszi vizsgálat alá. A felkelést lezáró 1654. évi Oroszország és Ukrajna egyesülése¹ olyan fordulópontot jelentett, amely az „ukrán nép” illetve „nemzet”² létének — és számos vitának — lett sarkkövévé.

Az általunk felhasznált történeti anyagot olyan módszerrel csoportosítottuk, amely a *föderatív*, illetve *nemzeti* ukrán állam létrehozására irányuló törekvés és — ezzel párhuzamosan — a nagyorosz centralizmus célkitűzései alapján foglalja össze az adott témának mintegy 300 évet felölelő irodalmát. Az ukrán nép történelmének példájával a közép-kelet-európai régióban jelenlévő soketnikumú társadalmak problémájába ütközünk és tanúi lehetünk a mindenkori központi hatalom és a kisebbségek — jelen esetben az ukránok — küzdelmének, valamint az eloroszosításra való törekvés folyamatának az orosz birodalmon és a Szovjetunión belül.

A Hmelnyickij-mozgalomról szóló művek mintegy „lakmuszpapírként” szolgálnak az orosz—ukrán viszony alakulásának és az ukrán nemzettudat formálódásának nyomon követéséhez a XVII—XX. század között.

Ebben a felfogásban nem vagyunk egyedül. *Hugh Seton Watson*³ 1967-ben Oxfordban megjelent művében — „Az orosz birodalom 1801—1917” — történeti aspektusból két kulcsponthoz köti az ukrán nemzetté válás folyamatát: a Kijevi Rusz hovatartozásának⁴ megítéléséhez és az 1648—54. évi ukrán felkeléshez. Az utóbbi eseményt Seton Watson az első tiszta lehetőségként értékeli az *önálló ukrán állam* létrehozása szempontjából és kiemeli, hogy az ukrán nép ezzel a mozgalommal lépett a világtörténelem színpadára. Ezzel összefüggésben a történész Hmelnyickijt *független államfőnek* (=szuverén) nevezi, ezáltal is hangsúlyozva az ukránok számára nyilvánvaló önállósodási törekvéseket a XVII. században. Seton Watson több tényezőt felsorolva — pl. az eltérő ukrán társadalmi intézmények, nyugati jellegű ukrán jogi és kulturális hagyományok stb.... — amellet érvel, hogy egy „különálló ukrán nemzet”⁵ megszületésének szinte minden feltétele adva volt a XVII. század közepén, az ukrán nemzeti tudat kivételével. Ezen utóbbi, meghatározó elem hiánya miatt a szerző a XVII—XVIII. században *ukrán einikumról* ír, akiket ugyanakkor a moszkvai oroszoktól való eltérés erős érzete jellemzett. Az ukrán nemzeti mozgalom kibontakozásához — zárja le a gondolatmenetet Seton Watson — majd a XIX. század elejétől váltak alkalmassá a körülmények.

A Hmelnyickij-felkelést tárgyaló orosz, ukrán és szovjet feldolgozásokban a Seton Watson által felvázolt történeti folyamatot kívánjuk végigkísérni. Vizsgálódásunknak ezen első fázisában még nem vált lehetségessé számunkra az ukrán emigráns és a lengyel szakirodalom feldolgozása. Amire vállalkoztunk, az csupán a következő: az orosz-szovjet és az ukrán történeti irodalom Hmelnyickij-értékeléseiben hogyan jelennek meg az ukrán—orosz (szovjet) konfliktusok és egy önálló Ukrajna megteremtésének — legtöbbször homályosan-óvatosan megfogalmazott — ambíciói.

Közép-Kelet-Európában az 1640-es évek egyik „leghatalmasabb robbanása”⁸ az ukrán Hmelnyickij-felkelés volt, amely meghatározó paraszti jellege mellett a Lengyelországtól való elszakadás és függetlenség törekvéseit is magában foglalta.

Az 1648—54. évi események előtörténete a XVI. század második felére nyúlik vissza, amikor — az 1569. évi lengyel—litván lublini unió következtében — a lengyel páнок kiterjesztették fennhatóságukat az ukrán területekre és a század végén a világpiacban való részvétel kibővítése érdekében robotoltató majorságokat alakítottak ki.

Az ukrán nép „homogenizálását”⁷ elősegítendő, 1596-ban a breszti székesegyházban kihirdették a pravoszláv és katolikus egyház unióját, — az unitus (= görög-katolikus) vallási felekezet megalakulását — a pravoszláviát pedig megszüntetnek nyilvánították. A lengyel kormányzat — a Varsóban tartózkodó pápai nuncius nyomására — bezáratta a pravoszláv templomok nagy részét vagy zsidóknak adta ki bérbe, újak építését pedig megtiltotta. A privilégiumaikat menteni és újabb hivatalokat vagy birtokokat megszerezni szándékozó ukrán nemesség jelentős része közvetlenül áttért a katolikus hitre, míg a városok, parasztság és kozákság kitartott „ősei hite” mellett.

A XVII. század elejétől egyre gyakoribbá váló közös kozák-paraszt felkelések⁸ célkitűzései között a Lengyelországtól való önállósodási törekvések mellett megjelent a pravoszlávia védelmének jelszava is.

Az 1648 elején Bogdan Hmelnyickij vezetésével kirobban lázadás — kezdetben — semmiben sem különbözött a korábbi mozgalmaktól.

A későbbi hetman még 1647 végén — a lengyel hatóságok üldözése elől — a kozákok közé, a Zaporozsjei Szecsbe menekült, ahol egy újabb felkelés megszervezésének a terve kedvező fogadtatásra talált. Meg kell jegyeznünk, hogy a kozákság társadalmi tekintetben nem volt egységes. A XVI. század végétől kezdve a lengyel kormány a kozákok kisebb részét — 6000 főt — jegyzékbe írta össze és zsoldért a déli határvidékek védelmére használta fel őket. Ezen regisztrált rétegből sokan földhöz jutottak és közülük került ki a kormányzathoz hű ukrán közep- és kisnemesség nagy része. A kozákok tömegei azonban nem kerültek be a jegyzékbe, számukat pedig állandóan növelték a szökött parasztok és városlakók. Ezek az ún. „regiszterbe nem foglaltak” hozták létre a sűrű erdők, folyók és mocsarak által határolt, biztos védelmet nyújtó Zaporozsjei Szecset, ahonnan a XVII. század elejétől kezdve szinte valamennyi kozák-lázadás kiindult.

Az 1648-as felkelés kirobbantását a Szecs közelében állomásozó lengyel helyőrség megáradása és egy állami pénzt szállító karaván kirablása jelentette Hortyica szigeténél. Hmelnyickij harcba szólító kiáltványára egy hónap alatt mintegy ötezren gyűltek össze Zaporozsijében. A lengyel seregben szolgálatot teljesítő kozákok többsége is áttért a lázadókhoz. A lajstromozott ukrán katonák ezen lépésének okát a lengyel kormányzat 1638-as rendeletében találjuk, melyben minimálisra korlátozták a jegyzékbe foglalt kozákok privilégiumait.⁹

Az 1648-as év gőzelvei — Zsoltüje Vodü, Korszuny, Piljavci — lángba borították egész Ukrajnát: parasztok ezrei, kisnemések, a breszti uniót elutasító pravoszláv papság és városok csatlakoztak a felkelőkhöz. Még egyes gazdag ukrán földesurak is melléjük álltak, gazdasági helyzetük megerősítését remélve a lengyel páнок rovására, ugyanakkor a mozgalomban résztvevő parasztság törekvéseit is meg akarták fékezni. Az év végére a kozák felkelés „összukrán” jellegű, a lenyelektől való elszakadás mozzanatát is magában foglaló háborúvá alakult át: a Rzecz Pospolita elleni küzdelem „a kozákokkal tömegében azonosuló ukrán nép háborúja lett”,¹⁰ a mozga-

lom táborán belüli társadalmi ellentétek átmenetileg háttérbe szorultak a közös céllal — lengyel uralom lerázása és a pravoszlávia védelme — szemben.

Az ukrán mozgalom első évének sikereihez jelentősen hozzájárult a krími tatár kán, III. Iszlám-Girej fegyveres segítsége, akivel még a felkelés megindítása előtt — 1648 elején — kötötte meg a szövetséget Hmelnickij. Oroszország persze megbízhatóbb szövetséges lehetett volna, de Alekszej Mihajlovics cár 1653-ig nem tartotta alkalmasnak a helyzetet az ukrán—lengyel viszályba való tevőleges beavatkozáshoz: egyrészt tartott attól, hogy az orosz seregek Lengyelország elleni fellépése kimotozhatja várakozó helyzetéből — az amúgy is ellenségesen viselkedő — svéd uralkodót; másrészt Oroszország belső helyzete — 1648-as városi felkelések¹¹ — sem tette lehetővé egy háború kirobbantását.

Az 1649-es év is kedvezően indult az ukrán mozgalom szempontjából, de a győztes zborovi ütközet után a lengyel király által megvesztegetett krími kán a *zborovi egyezmény* aláírására kényszerítette a hetmant aug. 8-án, ami csak részleges sikert jelentett a felkelők számára: a lengyel kormányzat az ukrán sztarsinának tett engedményekkel — a jegyzékbe foglalt kozákok számát 40 ezer főre növelték, akik visszakapták korábbi kiváltságait — megosztotta a mozgalomban résztvevők egységét. Lényeges eredménynek fogható fel azonban a kijevi, bracłavi és a csernyigovi vajdaságokat magába foglaló, autonómnak elismert *Kozák-Ukrajna* kialakulása, ahová a lengyel hatóságok hatásköre nem terjedt ki. Csigirinben kiépült a hetmani adminisztratív szervezet, melyben egy lehetséges ukrán állam körvonalai sejlettek fel.

A reményeikben csalódott ukrán parasztság és városiakok nem voltak hajlandók letenni a fegyvert, de a lengyelek is csak ideiglenes fegyverszünetnek tekintették az egyezményt és készültek a végső leszámolásra.

1651-től kezdve kiújultak a fegyveres összecsapások, melyek a június 18—20. között lezajlott beresztyecki ütközethez vezettek. III. Iszlám-Girej ismételt árulása miatt az ukrán csapatok súlyos vereséget szenvedtek és a számukra nézve hátrányos *Bélaja Cerkov-i békeszerződés* elfogadására kényszerültek szeptember 18-án. A szerződés értelmében csak a kijevi vajdaság tarthatta meg az autonómiáját; a regisztrált kozákok számát 20 ezer főre csökkentették, a lengyel pánok pedig háborítatlanul visszatérhettek ukrainai birtokaikra. Az ukrán mozgalom menetében ezek az intézkedések jelentős visszalépést jelentettek a zborovi-egyezményhez képest, ami Hmelnickij népszerűségét és a személye iránt táplált bizalmat is csökkentette az ukrán nép körében.

Lupul moldvai vajda ukrán területek elleni támadását kihasználva, a hetman ismét mozgósította seregét és büntetőhadjáratot indított Moldva ellen. Ezt a fegyveres akciót Hmelnickij azzal magyarázta, hogy a szejm a Belaja Cerkov-i békeszerződést nem erősítette meg, ezért a hetman szerint annak rendelkezései nem érvényesek rá nézve.

Megtorlásul 1653 őszén mintegy 50 000 fős lengyel sereg tört be Ukrajnába és kényszerítette döntő ütközetre Hmelnickijt. A kozákok — kihasználva helyzeti előnyüket — bekerítették az ellenséget, de győzelmüket ismét meghiúsította a tatárok hirtetése.

Az 1648-tól kezdve a nagy nyomás (lengyel, tatár, moldvai) alá kerülő hetmannak a cári kormányzatnál diplomáciai, gazdasági és politikai védelmet kérő levelei 1653-ban — a zsvanyeci vereség következtében — meghallgatásra találtak az október 1-jén ülésező Zemszkij szoboron.

Az 1654 január 8-i Perejaszlavi Radán Hmelnickij feltette a kérdést, hogy az ukrán nép kit választ a négy uralkodó közül: a török szultánt, a krími kánt, a lengyel királyt vagy az orosz cárt? A válasz egyértelmű volt: ha már nem lehetséges — az

adott helyzetben — egy önálló ukrán állam létrehozása, akkor a „legkisebb rossz”, az Oroszország alatti fennhatóság mellett döntenek.¹² Ezután a kozák vezetők a perejaszlavi székesegyházban az ukrán nép nevében ünnepélyesen hűségesküet tettek a cárra, ezáltal végbement Oroszország és Ukrajna egyesülése.

A Moszkvával kötött szerződés és a cár által 1654. március 27-én kiadott „Adománylevél” értelmében az ukrán — orosz fennhatóság alatti „kis-oroszországi”¹³ — területek autonómiával rendelkeztek; a cár szolgálatában álló lajstromozott kozákok számát 60 000 főben határozták meg, akik maguk közül választhattak főtiszteket; a hetman külügyi hatáskörét viszont annyiban korlátozták, hogy az orosz kormányzat hozzájárulása nélkül a lengyel uralkodóval és a török szultánnal nem tartott fenn külkapcsolatokat.

Ukrajna ezzel megkezdte újkori történelmét — immár az orosz birodalom keretében.

Ukrán krónikák és az ukrán nemesi történetírás

Oroszország és Ukrajna egyesülése után a kozák vezetők és a Hmelnickij-mozgalomban részt vett ukrán kishemesség az orosz uralom alá került balparti — ekkor még — autonóm Ukrajnában az uralkodó osztály pozíciójába kerültek. A XVIII. század elejétől azonban a cári kormányzat — részben az orosz bojárok nyomásának engedve — fokozatosan korlátozni kezdte az ukrán területek autonómiáját és uralkodó rétegeinek privilégiumait.

Erre az orosz lépésre reagálva születtek meg az ukránok — főképpen azok vezetőinek — érdekeit képviselő krónikák, melyek szerzői érveket népük történelméből merítettek. A XVII. század végén — XVIII. század elején az ukrán évkönyvek meghatározó részét a kozák háborúkat dicsőítő feljegyzések tették ki, az 1648—54. évi felkeléssel a központban. A krónikaírók már nem egyházi személyek voltak, hanem kozák tisztek vagy hivatalnokok¹⁴, ezért is nevezték ezeket az évkönyveket „kozák krónikáknak”.¹⁵

A jelzett korszak ukrán krónikái közül elsőként *Szamovigyec*¹⁶ (=szemtanú) műve született meg. A két kötetből álló történeti munka az 1648—1702 közt lezajlott ukrainai eseményeket tartalmazza és egyben tudósít a szomszédos országok — Oroszország, Lengyelország, Oszmán Birodalom — kül- és belpolitikai helyzetéről is.

A krónika központi témája a Bogdan Hmelnickij által vezetett ukrán mozgalom, melynek kirobbanása a szerző szerint a lengyel pánoknak a kozák elittel szemben tanúsított önkényes magatartására és az ukrainai vallási — „nemzeti” megkülönböztetésre vezethető vissza. A nemzeti tényezőn — figyelembe véve Szamovigyec magas katonatiszti beosztását — elsősorban a kozák vezetőket és az ukrán nemességet, tehát az „ukrán nemesi nemzetet” ért sérelmeket kell értenünk.

Az ukrán—lengyel háború legfőbb sajátosságaként a lajstromozott kozákoknak¹⁷ és vezetőiknek lengyel-ellenes *igazságos* önvédelmi harcát emeli ki a krónikás. A „nemzeti függetlenségért”¹⁸ vívott kozák mozgalmat teljesen elkülöníti az ukrán parasztság és városi szegénység lázadásától, melyet a „csöcselék” ösztönös, szervezetlen és romboló erejű harcának tekint.

A mozgalom szövetségesei közül első helyen emeli ki az orosz uralkodót és részletesen tárgyalja az 1648—54 közötti orosz-ukrán kapcsolatokat. Arra a megállapításra jut, hogy Hmelnickij csak 1653-ban, a súlyos zsvanyeci vereség után kérte Alekszej Mihajlovics cár segítségét. Ebből azt tartja fontosnak, hogy a hetman 1653-ig egy *önálló Ukrajnában* gondolkodott és csak kényszerből választotta az orosz fennhatóságot.

Szamovigyec műve az ukránok körében ezidőben jelentkező, a meg nem szerzett függetlenség utáni nosztalgiát érzékelteti az olvasó számára. Az ukrán mozgalom vezetői nagy történelmi lehetőségről mondtak le az Oroszországhoz való csatlakozással, mely áldozatot az orosz kormányzat egyre kevésbé értékeli, emeli ki a szerző.

*Grigorij Grabjanka*¹⁹ krónikájában is a kozák előkelők és az ukrán kisnemesség politikai nézetei ismerhetők fel. Az 1729-ben ezredesi rangot kapott szerző Ukrajna történelmét a kezdetektől 1708-ig írta meg. Művét feltehetőleg az 1710-es évek elején fejezte be, mely 1853-ban jelent meg Kijevben.

A Hmelnickij-mozgalmat tárgyalva, Grabjanka is a vallási-„nemzeti” elnyomást tartja a fő kirobbantó okoknak, de ezenkívül konkrétan kiemeli a lublini és a breszti unió negatív hatását Ukrajna helyzetére.

A mozgalom jellegét vizsgálva, a szerző a krónikairódalomban elsőként veti fel azt az érvet, hogy az ukrán felkelés legális akció volt, mely a lengyel és litván mágánssokkal szembenálló IV. Ulászló lengyel király buzdítására indult meg.

A krónikás a hetman külpolitikájának fontos eredményeként minősíti, hogy sikerült Ukrajna nemzetközi tekintélyét kivívnia, melyet szerinte a Csigirinbe érkező külföldi követek nagy száma is jelzett. A küldöttségek közül kiemeli az orosz követeket, akik egyre gyakrabban fordultak meg Ukrajnában, mert Hmelnickij — úgy mond — 1648-tól kezdve több alkalommal kérte a cáρ segítségét. A többi szövetségesben csalódva — Krími Kánság, Moldvai Fejedelemség, Oszmán Birodalom — a kozák vezetők végül az orosz-ukrán „újraegyesítés”²⁰ előnyei mellett döntöttek.

Szamovigyecetől eltérően, ezen műben már nem találunk utalást arra, hogy felmerült volna a mozgalom vezetőinek tervei között a független ukrán állam létrehozásának lehetősége. Grabjanka célja a krónika megírásával feltehetőleg az ukrán előkelők cáρ iránti megingathatatlan hűségének a bizonyítása volt, amit az „újraegyesítés” formulával is alátámasztott. Jeleznünk kell, hogy ezzel veszi kezdetét az „újraegyesítés” fogalmának történelmi karrierje, mely a Kijevi Ruszra való utalással tulajdonképpen az ukrán függetlenségi aspirációkkal szemben az ukrán nemesség jelentős csoportjainak integrációs törekvéseit tükrözi.

A harmadik fontos évkönyv szerzője *Samuil Velicsko*²¹ (1670—1728), ismert ukrán krónikáíró volt. Számunkra csak az 1848-ban megjelent műve²² ismert, melyben Dél-Nyugat-Oroszország XVII. századi²³ eseményeit örökítette meg.

Nála jelenik meg leghangsúlyozottabban az a nézet, hogy a Hmelnickij-felkelés legfőbb és legaktívabb tényezője az ukrán nemesség és kozákság volt, akik vallási-„nemzeti” sérelmeik miatt lázadtak fel. A „kisorosz nép”²⁴ hőségének tartja a hetmant, akit második Mózesnek nevez.

Az ukrán—orosz kapcsolatok elemzésénél — Grabjanka álláspontját kitágítva — rámutat arra, hogy a kozák vezetők 1653 előtt valóban többször is tárgyalt a cáρ követeivel, de akkor még nem védnökséget kért, hanem a szövetségét ajánlotta fel Szmolenszk visszaszerzéséhez az oroszoknak. Az *önálló Ukrajna* lehetőségéről az 1653. évi súlyos vereségek, a kozák sereg és az egész ukrán nép kimerültsége miatt mondott le Hmelnickij. Velicsko azonban határozottan utal arra, hogy a hetman az orosz fennhatóságot csak abban az esetben volt hajlandó elfogadni, ha a cáρ készen állt elismerni és megerősíteni az ukrán kisnemesség és a kozák elit jogait és privilégiumait. A szerző láthatólag ezzel a nézetével az ukrán uralkodó osztálynak az orosz kormányzattal szembeni elégedetlenségét és elvárásait fejezte ki a XVIII. század elején, ugyanakkor Oroszország és Ukrajna egyesítésének a híve volt.

Kézenfekvőnek látszik tehát, hogy az ukránok esetében a „kisorosz” szót használó írók nem a függetlenség, nem önállóság alternatívájában gondolkodnak immár, hanem az „újraegyesítés” filozófiáját összekötve a „kisorosz-léttel”, legfeljebb privilégiumokat és egy rendi jellegű autonómiát igényelnek.

Ebbe a periódusba sorolható *P. Szimonovszkij*²⁵ (1717—1809) ukrán történetíró 1765-ben befejezett és 1847-ben Moszkvában megjelent műve is. („A kozák kisorosz nép rövid leírása.”²⁶) A szerző a X. századtól kezdve az 1750-es évek elejéig tudósít a „kisorosz” nép történelméről, hazai feldolgozások mellett számos külföldi forrásra²⁷ támaszkodva.

A történetíró — az ukrán historiográfiában először — a felkelést a „kozákok és parasztok lázadásának” nevezi. Ő tehát az első, aki nem szűkítette le azt a jogaiért és újabb privilégiumokért küzdő kozákok mozgalmára. Szerinte az ukrán nemesek nem tekinthetők a felkelés aktív résztvevőinek, mert erősen ingadoztak a hetman és a lengyel király között. Szimonovszkij a kozákok mozgalmát olyan réteg-privilégiumok megerősítéséért folyó harcként ábrázolja, ahol sem etnikai, sem nemzeti mozzanat nem játszott szerepet.

A XVIII. század végére—XIX. század elejére az ukrán történetírás — fentebb jelzett — többszólamúsága megszűnt, domináns mozzanattá a *nemesi* privilégiumok védelmével, növelésével kapcsolatos *elvárások*, *várakozások* váltak, az orosz birodalommal szemben.

A fentebb jelzett periódusban elsőként a „Ruszkok avagy Kis-Oroszország története”²⁸ című, 1835-ben²⁹ Pétervárott napvilágot látott művet emeljük ki, mely nagy hatást gyakorolt a kor valamennyi történetírójára és a későbbi feldolgozásokra is. II. Katalin cárnő 1767-ben bizottságot hívott össze egy új törvénykönyv összeállítására, melybe ukrán nemesek is bekerültek. Érdekeik legfőbb szószólója *G. A. Poletika*³⁰ volt, akinek a nevét szoros kapcsolatba hozták az általunk említett történeti munkával. A mű keletkezését érintő verziók³¹ közül legvalószínűbbnek az a feltételezés tűnik, hogy ez az ukrán nemes bízta meg *Grigorij Konyisszkij*³² (1717—1795) ukrán származású belorusz zsidó érseket „Kis-Oroszország” történetének megírásával. A feltételezett szerző a pravoszláv egyház azon csoportjának a vezetője volt, amelyik elítélte a breszti vallási uniót.

A mű középpontjában végig a kozákok állnak és vezetőjük, Bogdan Hmelnycikij. Konyisszkij kiemeli, hogy a „kisorosz” nép szabad akaratából egyesült Lengyelországgal, ezért jogában állt bármikor elszakadni tőle. Itt a szerző a Hmelnycikij-felkelés törvényes és igazságos jellegét emeli ki. Ezen túl azonban bizonyítani szándékozik Ukrajna jogát az Oroszország elleni fellépésre is, ha megsértenék a kozákokat jogaikban. Ebben a gondolatmenetben a függetlenség korábban elhalványult eszméje fogalmazódott meg, bárha burkolt formában is.

A pánellesen mozgalom okai közé sorolja a történetíró — a kozákok és pravoszláv egyház sérelmei mellett — az ukrán parasztság fokozódó kizsákmányolását és Hmelnycikij személyes tragédiáját is.³³ A felkelést mégis a jogaikért és szabadságukért küzdő kozákok és ukrán kishemesek önvédelmi harcára szűkíti le és elkülöníti azt az ösztönös népmozgalmaktól. Láthatólag a szerző egyik legfőbb törekvése arra irányult, hogy meggyőzze az olvasót a „kis-országi” nemességnak az ukrán történelemben betöltött fontos és dicső szerepéről, illetve arról, hogy származásukat és jelentőségüket tekintve mindig azonos szinten álltak az orosz nemességgel. Konyisszkij új, ukrán érveléssel adja elő Ukrajna Oroszországhoz való csatlakozását is. Szerinte Alekszej Mihajlovics cári indítványozta, hogy „Hmelnycikij a kis-országi néppel együtt a Moszkvai Fejedelemséggel egyesüljön örökre”³⁴. A szerző azt sugallja számunkra, hogy e szövetség megkötése sokkal inkább volt érdeke az orosz kormánynak, mint Ukrajnának.

A fenti gondolatmenetet folytatva, az 1654. évi egyesülést alátámasztó egyezmény feltételeit a szerző szerint a kozák hetman diktálta. Eszerint a cár a mozgalom vezetőit az orosz bojárokkal tette egyenrangúvá, biztosítva kiváltságaik örökjogát.

Ezt az egyezséget azonban — hangsúlyozza a történetíró — orosz részről megszegték, a „kisorosz” népet alávettett népként kezelték.

* * *

Az Ukrajna és Oroszország közötti viszony egyre konfliktusosabbá vált az 1760-as évek végétől kezdve, mert II. Katalin — a peremvidékek oroszosítására törekedve — 1775-ben megszüntette a Zaporozsjei Szecset,³⁵ 1780-ban pedig hatálytalanította a balparti³⁶ Ukrajna autonóm berendezkedését. Ezzel véget ért az ukrán területek részleges különállása és privilegizált helyzete az orosz birodalmon belül. Az ukrán nemesség számára azonban mégis kedvezően alakult a helyzet. Az 1770-es évek elején egész Oroszországot parasztmozgalmak árasztották el, melyek csúcspontja a Pugacsov-felkelés volt. Az orosz kormányzat ezért kénytelen volt igénybe venni az ukrán nemesség fegyveres segítségét, amiért cserébe az uralkodó 1783-ban az orosz nemességgel azonos jogokkal ruházta fel és még szorosabban fűzte az önkényuralom szolgálatába őket.

Ez a helyzet tükröződik a XIX. század első felében született történeti munkákban, amelyekben a *cárnak hűséges alattvalói nézetek* jelentek meg az elvárásaikban immár többé-kevésbé kielégített ukrán nemesi történetírók tollából.³⁷

Szemléltető példaként szolgálhat *D. N. Bantüs-Kamenszkij*³⁸ (1788—1850) 1822-ben Moszkvában kiadott „Kisoroszország története”³⁹, melyben Konyisszkij hatása fedezhető fel.

A mozgalom céljait kutatva, a történetíró utal arra, hogy a kozák vezető tervei között szerepelt ugyan a független ukrán állam lehetősége, de szerinte egy szilárd patrónus keresését az adott helyzetben reálisabbnak tartotta Hmelnickij. Ezért a kozák vezetők — írja Bantüs-Kamenszkij — felvették a diplomáciai kapcsolatokat az orosz kormánnyal, majd 1649-ben kérték a cári védnökséget a kisorosz nép számára. Alekszej Mihajlovics ekkor azonban csak azon feltétellel fogadta volna el Ukrajna csatlakozását, ha ez nem vezetett volna Lengyelországgal háborúhoz. 1653-ban aztán a lengyel állam meggyengülése, az Oszmán Birodalom ukrán területek iránti növekvő érdeklődése és az ukrán mozgalom kilátástalan helyzete következtében — hangsúlyozza a szerző — a Zemszkij szobor végül is megszavazta az ukránok orosz védnökség alá vételét.

Bantüs-Kamenszkij szerint Ukrajna számára ekkor ez volt az egyetlen lehetséges út a „kisorosz nemzet” (=nemesség) fennmaradásra. Fontos kiemelni: nála már nem található meg a XVII—XVIII. századi ukrán krónikáknak a kozákokat és ukrán nemeseket illető megkülönböztetése. A XIX. század közepének ukrán felfogásában összeolvadt a kozák és az ukrán nemes fogalma.

1842-ben jelent meg *N. A. Markevics*⁴⁰ (1804—60) nemesi származású ukrán történetíró műve, az öt kötetes Kis-Oroszország története.⁴¹

Az 1648—54. évi mozgalom központi alakja Bogdan Hmelnickij, akit Markevics „Kis-Oroszország megmentőjének, egyesítőjének és igazi hazafinak nevez.”⁴² A szerző szerint a hetman egy szomszédos nagyhatalom protektorátusát elkerülhetetlennek tartotta, mert „egy józanul gondolkodó ember és igazi politikus”⁴³ tudatában van annak, hogy Ukrajna területi elhelyezkedése az ukrán (=kisorosz) népet az „ismeretlen és a vak véletlenek játékszerévé teszi”. Ez persze szerzőnk aktuális reálpolitikai megfontolásait is jelentheti, Hmelnickij egyébként hasonló alapállásán túl.

Fontos megemlíteni, hogy a parasztság, városi szegénység és az alsópapság részvételéről Markevics nem tesz említést, az „ukrán háborút” kozák felkelésnek minősíti, mely nemesi irányítás alatt állt.

Elfogadva Hmelnickij azon véleményét, hogy a mozgalomnak szövetséges(ek)re volt szüksége, a történetíró több szomszédos államot is felsorolt, amelyek számításba jöhettek: Törökországot, Krími Kánságot, Erdélyt, Moldvát és Oroszországot. A legerősebb és legmegbízhatóbb partnernek végül az orosz állam bizonyult, mondja Markevics. Szerzőnk azt a verziót vallja, hogy a cár vetette fel először az orosz és ukrán területek egyesülésének a lehetőségét 1648 végén. Az 1651. évi Zemszkij szobor ülésén — emeli ki a szerző — a szövetség kérdését viszont már mint az ukrán vezetők kérelmét tüntették fel.

Az 1654. január 8-i Perejaszlavi Radán az Oroszországhoz való *csatlakozással* ukrán részről nem értett mindenki egyet — írja a történész —, melyet az orosz kormányzat elleni gyakori ukrán összeesküvések is bizonyítottak a XVII—XVIII. században.

Markevics nézetei nem fejeznek ki egyértelmű lojalitást az orosz birodalomhoz. A Hmelnickij-felkelést elemezve, felmerül nála a „mi lett volna, ha...” kérdése Kis-Oroszország, de főleg az ukrán nemesség sorsával kapcsolatban, választ azonban nem kapunk...

E ponton kell az olvasó figyelmét felhívni arra, hogy a XIX. század első harmadának most elemzett műveiben az „újraegyesítés” korábbi apologetikus sémája meggyengült, illetve el is tűnt: ezzel szemben a reálpolitikai kényszerek érve kapott hangsúlyt, ami sajátos módon az első ukrán krónikák gondolatvilágához való visszakapcsolódást jelenti, ami — ha nem értelmezzük helytelenül — az ukrán önállóság/autonómia burkolt megjelenési formája is lehet.

Ukrán kontra nagyorosz felfogás

A XIX. század első felétől az oroszországi történetírásban a hivatalos-konzervatív orosz nemesi historiográfia mellett a polgári irányzat térnyerését is nyomon követhetjük.

Az alábbiakban a XIX. század második negyedétől 1917-ig megalkotott ukrán és orosz történeti munkákat mutatjuk be, melyek az „ukrán kérdést” érintik. Új elemként jelentkezik az orosz történetírók ukrán történelem iránt megélénkülő érdeklődése, melyet az Ukrajnában kibontakozó — nagyorosz érdekeket „fenyegető” — ukrán nemzeti mozgalom váltott ki.

Az ukrán történeti munkákban az 1820-as években születő ukrán *polgári-nemzeti* tudat kifejlődését követhetjük nyomon az 1850—70-es évek között.

Ukrajnában is alakultak titkos társaságok, amelyek a „forradalmi szláv összefogás” segítségével akarták kivívni az ukrán nemzeti szabadságot.

Az 1818-ban megalakított *Első Megegyezés Társasága* — melynek tagjai főleg a nemességből kerültek ki — Oroszország *demokratikus* átalakulását tűzte ki célul. Ez a szervezet 1823-ban átalakult az *Egyesült Szlávok Társaságává*, de már túlnyomóan értelmiségiek és alacsony származású katonatisztek részvételével. Programjukban olyan *szláv föderáció* létrehozása szerepelt, amelyen belül minden nép azonos jogokkal rendelkezne és megőrizné függetlenségüket.

Hasonló politikai tervezetet dolgozott ki az 1846-ban — értelmiségiek és egyetemi hallgatók által — létrehozott *Cirill és Metód Testvériség*, melynek liberális szárnya a szláv föderációt (= „Szláv Egyesült Államok”) békés úton, demokrata irányzata pedig forradalmi úton kívánta megvalósítani. Az abszolutizmussal szemben egységesen a köztársasági államformától remélték az ukrán nemzeti igények megvalósulását: a föderatív Oroszországon belül az ukrán nép egyenjogúsítását az addig uralkodó orosz nemzettel.

Az ukrán politikai szervezetekre azonban jellemző volt, hogy céljaik között az önálló Ukrajna igénye még nyíltan nem merült fel, hiszen az ukránok egymástól elválasztva éltek az osztrák és orosz birodalom területén.

Az 1840—50-es éveket mégis korszakhatárként foghatjuk fel az ukrán történetírásban. Figyelmet érdemel az a tény, hogy az előző fejezetben említett művek döntő többsége is ebben az időszakban jelent meg nyomtatásban, egy dinamikus ukrán érdeklődésre és könyvkiadásra is utalva.

A cári kormányzat egyre érzékenyebben reagált az ukrán nemzeti mozgalom kibontakozására és a történeti munkák kiadására. 1876-ban az orosz uralkodó betiltotta az ukrán témájú — és felfogású — publikációk és történelmi dokumentumok ukrainai kiadását. Ez az intézkedés egy időre lefékezte, de nem vetett véget az ukránok politikai szervezkedésének. 1899-ben megalakították az *Ukrán Nemzeti Demokrata Pártot*, amely a nemzeti erőket fogta össze. A XX. század elejére az ukrán politikai erők⁴⁴ egységesen az *ukrán autonómia*⁴⁵ mellett szálltak síkra, amely törekvés célja a Kijevben létrehozó gyűlés lett volna.

* * *

Az oroszországi polgári történetírás kiemelkedő alakja volt *N. I. Kosztomarov*⁴⁶ (1817—1885), aki Oroszország és Ukrajna történelmét egymással szoros kapcsolatban tanulmányozta.

A történész Hmelnickij-monográfiájában⁴⁷ az 1648—54. évi ukrán mozgalom jellegét és nemzetközi háttérét tárgyalja. Fokozott figyelmet szentel az orosz és ukrán nép vizsgálatának: a nagyorosz fegyelemmel, szervezettséggel és szigorú központi irányítással szembeállítja a kisoroszok erős szabadságvágyát, az önkormányzatra törekvést és a kozákok köréből kiinduló demokratizmust. Ő az első, aki kihangsúlyozza: a Kijevi Ruszt a maga föderatív, demokratikus berendezkedésével egyedül az ukrán történelemmel kell összekapcsolni. E logika persze közvetve azt is jelenti, hogy Kosztomarov elutasította az „újraegyesítés” filozófiáját, mely a Kijevi Ruszt közös ukrán—orosz ügyként fogta fel. E nézetével egyben megalapozta és befolyásolta az *ukrán polgári-nemzeti* történetfelfogást.

A Hmelnickij-felkelést a szerző törvényesnek és elkerülhetetlennek mutatja be, amelyet egy „kozák forradalom” és egy parasztmozgalom szerves egységeként vizsgál. Az ukrán (=kisorosz) nép — mutat rá — a lengyel fennhatóság alatt elveszett „sajátosságait” akarta visszaszerezni, harca azonban túlnőtt az ukrán—lengyel kapcsolatok keretein és nagy nemzetközi jelentőségű eseménnyé vált. Kosztomarov kiemeli a háború igazságos és önvédelmi jellegét, mert szerinte az ukrán területek nem önként, hanem vérontással és erőszakosan lettek Lengyelországgal egyesítve.

A történetíró szerint a kozák hetman *célja* a függetlenség kivívása lett volna Ukrajna számára. Hmelnickij és mozgalmának ilyen beállítása történetírónk politikai eszményéről is információt nyújt, Kosztomarov szerint ugyanis egy teljesen önálló ukrán államnak Kelet-Európában nem lehetett realitása, az Oroszországhoz csatlakozással viszont az önkényuralmi rendszer gátolta az ukrán nemzeti fejlődést. Az ellentmondást az ukrán történész szerint úgy lehet feloldani, ha az orosz despotikus és centralista cárizmust egy demokratikus föderalizmus⁴⁸ váltaná fel, mely Ukrajna és az ukrán nemzet számára is előnyöket biztosítana.

A szerző behatóan vizsgálta az orosz—ukrán viszony alakulását a felkelés folyamán is. Ő az első történész, aki bemutatja a hetmannak a cárhoz írott első, 1648. június 8-i levelét. Ezzel vélte bizonyítani, hogy Hmelnickij Ukrajna jövőjét kezdettől fogva az Oroszországgal való egyesülésben látta: „Mi olyan uralkodót szeretnénk

földünkön, mint a cár őfelsége és az egész Zaporozsjei Had kész a cár őfelségének szolgálni”⁴⁹ — idéz Kosztomarov a levélből.

Oroszország és Ukrajna egyesülését a szerző azonban *két egyenrangú fél* szerződésének minősíti, amely azonban később az ukrán nemzeti érdekek sérelmével járt. Ezzel magyarázza Kosztomarov a XVII. század végétől állandósuló ukrán szeparatista törekvéseket.

D. I. Evarnickij (1855—1940) ukrán történész — tulajdonképpen a Kosztomarov által nyitott úton, az ő felfogását tükrözve — az elsők között tanulmányozta behatóan a zaporozsjei kozákok történetét. Kutatómunkája eredménye az 1895-ben kiadott három kötetes műve⁵⁰ lett.

Az 1648—54. évi ukrán mozgalom okait a lajstromozott kozákok közti együttműködésre vezeti vissza. A sorkatonák a zaporozsjei kozákokkal együtt lázadtak fel a lengyel kormányzat ellen a pravoszláv vallás védelmének jelszavával. Evarnickij a „kozákok ügyének” állítja be az eseményeket, akiknek a városok nyújtottak segítséget. Ő azonban nem tesz említést sem a nemesség, sem a parasztság részvételéről.

A hetman célja — olvashatjuk a műben — Ukrajna szabadsága és függetlensége lett volna, de rá kellett jönnie, hogy Ukrajna egymaga nem tudná megtartani az önállóságát, ezért „figyelmét a keleti pravoszláv monarchiára fordította”.⁵¹

Azt is kihangsúlyozza a történetíró, hogy „Kis-Oroszországnak Nagy-Oroszországhoz csatolása” után Ukrajnában megjelent egy erős párt, amely nem akart a cár fennhatósága alatt maradni. Ezzel arra kívánta felhívni a szerző a figyelmet, hogy szerinte az 1654-es egyesülés nem az egész ukrán nép egyetértésével történt. Evarnickij tehát ukrán *demokratikus* nemzeti platformot képvisel, bár meglehetősen óvatos formában, a „mi múltunk” ambíciójától vezetve, szemmel láthatólag nem véve tudomást a nagyorosz felfogású történetírók cári hatalmat apologizáló műveiről.

*M. Grusevskij*⁵² (1866—1934) ukrán történetíró művei Ukrajna történetét illetve az „ukrán kérdést” foglalják magukban. Az utóbbi probléma vizsgálata azért vált időszerűvé — írja az 1915-ben *Bécsben* megjelent „Az ukrán kérdés történeti megvilágításban”⁵³ c. munkájában — mert a XVII—XVIII. századra az *ukrán nép* „eltűnt a világszínpadról, politikai és kulturális szolgátságba süllyedt”⁵⁴, az orosz nép „alfajának”, kisoroszkoknak kezdték őket nevezni, írja keserűen.

Grusevskij az 1648—54. évi „népfelkelésre” és következményeire vezeti vissza az „ukrán nemzeti élet szétesését”, amikor az ukrán államot felosztották Oroszország és Lengyelország között. Az ukrán mozgalom Nyugat-Ukrajna polgársága körében indult meg a XVI. század második felében — írja a szerző —, a XVII. század elejére pedig Kelet-Ukrajnába tevődött át a lázongások gócpontja, a kozákok vezetésével. 1648-ban Bogdan Hmelnyickij irányításával hatalmas parasztfelkelés robbant ki, de a felkelők követelései hamarosan túllépték a paraszti törekvések határait, amit a kozákok és a pravoszláv egyház támogatásával magyaráz a történetíró.

A külpolitikai lehetőségeket elemezve Grusevskij arról beszél, hogy Hmelnyickij két variáció között ingadozott: vagy létrehozni az ortodox államok szövetségét vagy hozzácsatolni Ukrajnát a török birodalomhoz. Az ukrán nemzeti érdekeket képviselve, a szerző kiemeli: csak a vesztes ütközetek és az Oszmán Birodalom meggyengülése miatt kényszerült végül a hetman az Oroszországhoz való közeledésre. Az 1654-es Perejaszlavi Rada pedig szerinte csak katonai szövetséget kötött az orosz kormányzattal, ezért nem lehet beszélni újraegyesítésről. Az utóbbi fogalomhoz kapcsolódva, Grusevskij átveszi Kosztomarov azon érvelését, hogy a Kijevi Rusz csupán Ukrajna történelmének része. Ő logikusan nem is a „kisorosz”, hanem az *ukrán*

kifejezést használja, ezzel is elutasítva az orosz néppel való szoros összetartozás feltételezését.

Sz. M. Szolovjov⁵⁵ (1820—79) orosz liberális történész behatóan tanulmányozta az orosz birodalom XVII. századi történelmét, amit a nyugat-európai fejlődéssel párhuzamos folyamatnak tekintett.

A Magyarországon is 1895-ben kiadott „Oroszország története”⁵⁶ című művében kiemelten foglalkozott Alekszej Mihajlovics cár uralkodásával, akinek az idejében jelentős eseménynek tekintették az 1648—54. évi ukrán mozgalmat.

A történész Hmelnickij személyes sérelmeiből vezeti le a felkelés közvetlen előzményeit, elmosva a mélyebben ható okokat. Másodlagos tényezőként utal csak a pravoszláv papság által hirdetett, „helyestanúak” felszabadítására.

A lengyel sereg és az ukrán néptömegek kettős szorításában — írja Szolovjov — a hetmani „tekintet” 1652-től Moszkva felé kezdett fordulni abból a célból, hogy a cár Kis-Oroszországot keze alá vegye.

Az 1654-es Perejaszlavi Radán összegyűlt ukránok — összegzi a mozgalom eredményét a szerző — egyhangúlag az orosz fennhatóságot választották, mint az „egyetlen helyes utat”. Az orosz származású történész szemmel láthatón nem érzékeny az ukrán közösségi és nemesi jogok iránt, ezért — egyébként a történelmi tényekről megelégedkezve — arról ír, hogy az orosz kormányzat Kis-Oroszország befogadásával semmilyen hivatalos kötelezettséget nem vállalt az ukrán vezetők előtt, ezért szerinte a cárnak bármikor jogában állt megszüntetnie az ukrán autonómiát. Az orosz Szolovjov számára nem léteztek Ukrajna sajátos nemzeti vonásai, ezért a Hmelnickij-mozgalomban jelenlévő történelmi alternatívák feltárását sem tartja kötelességének.

P. A. Kulis⁵⁷ (1819—1882) ugyan ukrán kisenemesi származású történetíró, de a cári kormányzathoz lojális szerző fő művében, az 1890-ben megjelent „Kis-Oroszország elszakadása Lengyelországtól”⁵⁸ című munkában meglehetősen durva nagy-orosz felfogást fejez ki.

Kulis az 1648—54. évi ukrán háborút mint sötét, ösztönös kozák lázadást mutatja be. A gazdasági helyzettel kapcsolatos elégedetlenséget tartja a lázadás fő okának, a kozákokat ért sérelmeket pedig leszűkíti Hmelnickij személyes problémáira.

Lengyelország sorsát a szerző eleve elrendeltnek tartja: szerinte eleve bűnhődnie kellett egy olyan államnak, amely a „nemesi köztársaság” intézményére épült. Mint az orosz centralista önkényuralmi rendszer érdekeinek képviselője, a lengyel modellel szemben a „fejlődés útját képviselő” orosz abszolutizmust állítja pozitív példaként.

Mivel a szerző az egész felkeléshez ellenségesen viszonyul, azért annak valamennyi résztvevőjét bírálja. A bajok fő okát, a kozákokat a tatárokhhoz hasonlítja barbár-rabló életmódjuk miatt, akik jó pénzért bárki ellen hajlandók harcolni. A háború tömegbázisaként a „csöcselék”, az ukrán parasztságot és a városi szegénységet nevezi meg, akik — ellentétes érdekeik miatt — már 1649-ben szembekerültek a nemességgel és a lajstromozott kozákokkal.

A meglehetősen torzító és sötét szemüveget használó szerző Hmelnickijt egyszerű rablónak és lázadónak titulálja, aki önző személyes céljaitól indítva buzdította az ukrán népet a felkelésre. Kulis szerint a hetman tervei között első helyen szerepelt egy önálló fejedelemség kialakítása saját uralma alatt, amelynek a függetlenségét Hmelnickij a szomszédos államok egymás ellen való uszításával biztosította volna. A kozák vezető legnagyobb bűnének a történetíró azt rója fel, hogy egy „kozák kánságban” gondolkodott és nem ismerte fel az Oroszországhoz való csatlakozás fontosságát és haladó voltát.

Oroszország és Ukrajna egyesülését Kulis meghatározó jellegű eseménynek minősíti, melyről ő is „újraegyesítésként” beszél. Ez a felfogás azonban nem a XVIII.

századi ukrán történétírók koncepciójának egyszerű felélesztése. Szerinte ugyanis Kis-Oroszország már a XI. századtól Oroszországhoz tartozott. Azaz a Kulis-féle felfogás kisajátította a Kijevi Ruszt az oroszok számára. E felfogásban tehát a Rusz orosz állam, melyben — egyébként másokkal együtt — az ukránok is helyet kaptak.

Kulis művét olvasva arra a megállapításra juthatunk, hogy a XIX. század második felének olyan orosz konzervatív-nemesi történétírást képviselő művel van dolgunk, melyben már erőteljesen előtérbe kerültek a *nagyorosz nacionalista* nézetek. A művet úgy is érelnézhettük, mint egyfajta erőteljes kritikát és *támadást* a Hmelnickij és mozgalmát a XIX. század közepétől felfedező ukrán nemzeti mozgalom ellen.

V. O. Kljucsevszkij⁵⁹ (1841—1911) orosz történész az 1890-es években írta meg az „Előadások az orosz történelemről”⁶⁰ című tanulmányorozatát, melyek között, megtalálható a „kis-oroszországi kérdés” is.

A szerző részletesen jellemzi az ukránai kozákság helyzetét, amely Oroszország, Lengyelország, Törökország és a Krími Kánság közti összeütközések forratagába került: „Kis-Oroszország nemzetközi helyzete demoralizálta azt a szedett-vedett és csavargó tömeget és megakadályozta bennük a hazafias érzelmek kialakulását”⁶¹ — vélekedik a történész a kozákok jelleméről. A korai kozák lázadások tisztán szociális jellegűek voltak, vallási-nemzeti színezet nélkül, hangsúlyozza Kljucsevszkij, aki szerint azonban az 1596-os breszti vallási unió után az ukrán nép előtt közös cél lebegett: a pravoszláv vallás védelme és a lengyelek kiűzése Ukrajnából.

Az 1648—54. évi Hmelnickij-vezette mozgalom jelentette a kozák felkelések csúcspontját — írja Kljucsevszkij —, amikor a fényes győzelmek következtében szinte egész Ukrajna a hetman kezébe került, aki már egy ukrán fejedelemségről álmodott a cár „felügyelete” alatt.

Az 1654-es eseményt értékelve a szerző kihangsúlyozza: Kis-Oroszország befo-gadása több évtizedre megnehezítette Oroszország nemzetközi helyzetét. A történét-író azonban nem veszi figyelembe, hogy a Lengyelországgal és a Krími Kánsággal szembeni háború amúgy is bekövetkezett volna a Romanovok expanziós, nagyhatalmi politikája következtében.

Furcsa felfogás Kljucsevszkijé: miközben igyekszik eleget tenni a „hivatalos”, nagyorosz követelményeknek, a mű sorai között mintha egy autonóm Ukrajna lehetőségét is felvillantana.

Sz. F. Platonov⁶² (1860—1933) történetiszemlélete abban a korszakban — XX. század elején — formálódott ki, amikor az orosz történétírást konzervatív és össz-orosz vonásai felerősödtek. A történész az *orosz történelem* „zavaros időszakát” és következményeit bemutatva akarta érzékeltetni, milyen veszélyt jelent egy állam számára a központi hatalom meggyengülése.

A magvarul is olvasható „Oroszország történetében” a szerző az orosz történelmet tárgyalja a kezdetektől 1917-ig. Alekszej Mihajlovics cár uralkodása alatti fontos eseményként kezeli az 1648-ban kirobbant ukránai felkelést, az ukrán nép vallási sérelmeit és a parasztság kizsákmányolását kiemelve. Azt azonban kihangsúlyozza: az elégedetlenségi hullám csak a kozákok csatlakozásával válhatott tömeg-méretű mozgalommá.

Az orosz kormányzattal kialakított kapcsolat meghatározó volt az ukránok sikere szempontjából — írja Platonov, némi apologetikus és össz-orosz tónussal — melyet az orosz és ukrán nép 1654-es egyesülése „koronázott” meg. Ez a történelmi aktus azonban — folytatja a szerző — kevéssé bizonyult tartósnak, mert nézeteltérés támadt a szerződő felek között Hmelnickij halála után: míg az orosz kormányzat a „kisoroszokat” alattvalóinak tekintette, a kozák vezetők viszont teljes autonómiát

követeltek és az Oroszországtól való elszakadásban is gondolkodtak. Ez az összeütközés végül — zárja le egyelőre Platonov az „ukrán kérdést” — 1667-re a balparti (orosz kötelékben maradt) és jobbparti (Lengyelországhoz került) Ukrajna különválásához vezetett.

A nagyorosz történetfelfogás metamorfózisa

A nemzeti-nemzetiségi kérdés problémája 1917-ben új megközelítésben jelentkezik Oroszországban. Az Ideiglenes Kormány egy *polgári köztársaság* kialakítását tűzte ki célul, melyben az orosz mellett más nemzeti burzsoáziák támogatására számított. 1917 márciusában deklarálták ugyan az oroszországi állampolgárok törvény előtti egyenlőségét, de ez nem jelentette a kormány részéről az „egy és oszthatatlan Oroszország” elvével való teljes szakítást.

Az októberi forradalom előtt egyetlen politikai párt sem követelte, hogy a cári rendszer megdöntése után az orosz birodalom szuverén nemzeti államokra hulljon szét.

1917. október 25-én a Szovjetek II. Összoroszági kongresszusán kinyilvánították a nemzetek önrendelkezési jogát⁶³, de az új állam berendezkedése és határa még nyitott kérdés volt. A szovjet kormány ekkor még nem használta az „orosz” jelzőt és hivatalos nyelvet sem jelölt ki, hogy ezzel is elejét vegye a nagyorosz és a kisnemzeti nacionalizmusok közti ellentétek kiéleződésének. Az első szovjet Alkotmány (1918. július 10-én) pedig teljesen azonos jogokkal rendelkező *autonóm köztársaságok föderációjának* létrehozásáról rendelkezett.

A fejlettebb nyugati és déli köztársaságokban — köztük Ukrajnában is — a politikai hatalom megszerzésének és a *független nemzeti államiságnak* a kérdése szorosán összekapcsolódott egymással. Ukrajnában 1918 elejére „kettős hatalom” alakult ki: az 1917 novemberében kikiáltott Ukrajnai Szovjet Köztársasággal szembe került a nemzeti burzsoázia által létrehozott jobbparti Ukrán Népi Köztársaság, amelynek vezetői deklarálták államuk függetlenségét és elszakadását Szovjet-Oroszországtól, de 1920-ban Lengyelország fennhatósága alá kerültek.

A polgárháború és intervenció következtében kialakult történelmi helyzetben a köztársaságok között öt alternatíva merült fel: 1. önálló szovjet köztársaságok, 2. burzsoá nemzeti államok, 3. Szovjet-Oroszországgal és egymással is föderatív kapcsolatban álló államszövetségek, 4. az államszövetségen belüli autonóm státusú politikai egységek, 5. valamelyik európai kapitalista állam „gyámsága”.

A két részre szakadt Ukrajna szinte mindegyik lehetőséget megismerte. 1919 decemberében a pártkonferencián kihangsúlyozták, hogy az Ukrán Szovjet Szocialista Köztársaság (USZSZK) önrendelkezési jogát ismerik el, nem pedig általában véve Ukrajnát és az OSZSZK-hoz fűzött viszonyát *föderációnak* tekintik. Zatonszkij — az ukrajnai Központi VB elnöke — 1922-ben annak a véleményének adott hangot, hogy a föderáció fő ellensége nem a kisnemzetek nacionalizmusa, hanem az „egy és oszthatatlan Oroszország” újjáéledő tendenciája, ezért „oroszországi” helyett szovjet föderációt javasolt.

Sztálin 1936-ban így nyilatkozott a köztársaságok viszonyáról a Szovjetunión belül: „... ma olyan tökéletesen kialakult és minden megpróbáltatást kiállott, *soknemzetiségű* szocialista államunk van, amelynek szilárdságát megirigyelhetné a világ bármely részének bármely nemzeti állama...”⁶⁵ — Ebben a nézetben benne rejlik az a gondolat, hogy a Szovjetunióban *szovjet nemzet* (=összorosz) létezik, melyen belül különböző népek élnek.

1917-től a 30-as évek végéig Ukrajna történetének a kutatása — részben az új- és legújabbkori történelemre való összpontosítás és az általános kérdések (pl. formáció-elméletek) előtérbe kerülése miatt — teljesen háttérbe szorult. Ehhez még az is hozzájárult, hogy a jelzett időszakban Szovjetunió egyik legérzékenyebb pontja Ukrajna lett, ami szintén magyarázhatja a történészek „hallgatását” ebben a kérdésben.

1939. augusztus 23-án Moszkvában megkötötték a szovjet—német meg nem támadási szerződést, amelynek — az 1980-as évek végén nyilvánosságra hozott — titkos záradéka alapján Szovjetunió számára alkalom kínálkozott a nyugati ukrán és belorusz területek visszaszerzéséhez,⁶⁶ amit hivatalosan „visszacsatolásnak” neveztek.

Az 1940-es évek elejétől — elvétele ugyan, de ismét megtaláljuk az „ukrán kérdést”, de már nem önálló művekben, hanem főleg tankönyvekben vagy összefoglaló Oroszország- és Szovjetunió történetekben.

* * *

A. E. Koszminszkij szovjet történész például a „Középkor története⁶⁷” című tankönyvében a Hmelnickij-mozgalmat Lengyelország történetén belül tárgyalja.

A felkelés okairól annyit említ meg, hogy a lengyel pánok és katolikus papok által „nemzetiségi és vallási” elnyomás alatt élő ukrán nép fellázadt és győzelmüket — úgy mond — az orosz „testvérnép” segítette elő. A háború eredménye — írja Koszminszkij — ezért Oroszország és Ukrajna *újraegyesülése* lett 1654-ben.

Ez a mű sajátos „makettként”, leginkább a lényegre lecsupaszítva, egyszerre négy kérdésben is „összorosz” változatot képviselt: az orosz segítség túlhangsúlyozásában, az „újraegyesítés” ügyében, az ukrán autonómiaügyek elhallgatásában és az 1939 utáni Ukrajna határainak a XVII. századba történő visszavetítésében, a sztálini centralizmus jegyében.

Az 1940-es évek végétől a szovjet egyetemek és főiskolák történelem szakán a hallgatók a B. D. Grekov és V. I. Lebegyev által szerkesztett „Szovjetunió történetét”⁶⁸ használták.

Ebben Ukrajna és Belorusszia XVII. századi történelmét N. L. Rubinstein (1897—1963) ukrán származású történész írta meg, aki a korabeli hivatalos történetírásnak az ukrán kérdést érintő koncepciójából indult ki: „Ukrajna előtt két alternatíva állt — a páni Lengyelország vagy a szultáni Törökország alávetettségében élni, vagy Oroszország hatalma alá kerülni ... az utóbbi perspektíva tűnt a kisebbik rossznak”⁶⁹ — írja Rubinstein amellet érvelve, hogy Ukrajna számára nem adatott meg a függetlenség kivívásának és megtartásának a lehetősége. A korszerűtlen és kezdettől fogva a krízis állapotában lévő lengyel állammal szemben a szerző egyértelműen az orosz állami centralizmus erejét tartja pozitív elemnek.

Az „össznépi-nemzeti” mozgalom élére álló kozák hetman Oroszországhoz való közeledését — hangsúlyozza a történész — az ukrán és orosz nép közötti vallási és kulturális egység, illetve a „közös bölcső”, a Kijevi Rusz alapozta meg. Hmelnickij legnagyobb érdemének Rubinstein azt tartja, hogy megtalálta az orosz kormányzat-hoz vezető utat és ezzel biztosította népe számára a fennmaradás és a további fejlődés lehetőségét.

Rubinstein — és vele együtt a marxista szovjet historiográfia — tehát az orosz polgári történetírás eredményeit és felfogását ismételte meg, új elemként az ukrán „össznemzeti” vonásokat emelve ki e mozgalomban.

P. I. Ljasenko (1867—1955) ukrán történész hasonló felfogásból indul ki, bár Rubinszteinnél árnyaltabb társadalomképet rajzol meg a „Szovjetunió népgazdaságának története”⁷⁰ című munkájában.

Az ukránjai mozgalmakat tanulmányozva a szerző rámutat arra, hogy a lengyel kormányzattal szembeni elégedetlenség 1648-ra érte el a csúcspontját és ugyanakkor vetődött fel Ukrajna Oroszországhoz csatlolásának a kérdése is. Ljasenko arra a megállapításra jut, hogy a XVII. században Ukrajna még nem nyerhette el a politikai függetlenséget az őt körülvevő, jóval erősebb államok szorításában, ezért kénytelen volt valamilyen külső erőre — Oroszországra — támaszkodni. Ezen kijelentésében óvatosan, de benne rejlik az a gondolat, hogy esetleg később kedvezőbbé válhatnak — válhattak volna — a körülmények egy önálló ukrán állam megszervezéséhez.

Oroszország szerepének megítélésében is visszafogottabb, mint ahogyan az korának általános felfogására jellemző volt. Azt elismeri, hogy az orosz támogatásra az ukránoknak szükségük volt mozgalmuk sikere érdekében, de azt sem hallgatja el, hogy az ukrán területek megszerzése milyen előnyt jelentett Oroszország számára, elindítva az orosz birodalomépítés folyamatát.

A II. világháború utáni évek történetírói felfogását illusztrálja K. Oszipov ukrán történész Bogdan Hmelnickijről írt — 1949-ben Kijevben kiadott — könyve.⁷¹

A szerző azt a nézetet vallja, hogy a későbbi hetmannak, vagyónától megfosztva és a családjától elszakítva támadt a „mentő ötlete”: „fegyverrel a kezében visszaszerezni mindazt, amit elvesztett”⁷². Személyes harca azonban, csak mint az ukrán nép közös küzdelmének része lehetett sikeres a lengyel hatóságok törvénytelen intézkedéseivel szemben, írja Oszipov. Amikor 1648 decemberében a kozák vezető bevonult Kijevbe, a lakosság mint „ukrán Mózes” köszöntötte őt, olvashatjuk a könyvben. Ez a lelkesedés változtatta meg a szerző szerint Hmelnickij addigi elképzeléseit: ettől kezdve a mozgalom legfőbb céljaként a lengyel hatalom alóli felszabadulást és — a kozákokkal az élen — az önálló ukrán állam alapjainak a lerakását jelölte meg.

Az ukránok egyetlen reménysége Oszipov szerint mindvégig Oroszország volt, de a cár 1653-ig közömbösnek mutatkozott az ukrán—lengyel viszály iránt. Ekkorra érkezett el az a pillanat — emeli ki a szerző —, amikor már csak az orosz kormányzat közbelépése menthette meg a felkelőket. Az 1654-es „újraegyesülést” szentesítő „Adománylevélben” Oszipov szerint a cár biztosította Ukrajna számára mindazokat a jogokat, amelyeket az ukránok 1648-tól kivívtak maguknak: maguk közül választhattak főhivatalnokokat és főtiszteket, az állandó kozák sereg létszámát pedig 60 000 főben határozták meg.

A történész úgy vélekedik, hogy a cári kormányzat megszegte ígérését, „mesterségesen feltartóztatta Ukrajna gazdasági és kulturális fejlődését”.⁷³ Az ukrán területek nem föderációban egyesültek Oroszországgal, hanem annak fennhatósága alá kerültek.

Oszipov ilyen felfogása véleményünk szerint közvetetten és óvatos formában kifejezhetett kortárs ukrán nézeteket is, ahogy ezt már Ljasenkónál is feltételezni lehet.

Az 1953-ban Kijevben kiadott „Ukrajna-történetben”⁷⁴ a szerzők tömören felvázolják az 1648-as ukrán mozgalom jellegét: „Az 1648 tavaszán kirobbant zaporozsjei kozák-felkelés néhány hónap alatt az ukrán és belorusz nép szabadságharcává alakult át a pános Lengyelországnak elnyomása ellen.”⁷⁵

A siker titka abban rejlett szerintük, hogy a felszabadító háború élére „egy kiemelkedő eszű, megtörhetetlen akaraterejű, rendkívül bátor és a hadművészetet jól ismerő ember”⁷⁶, Bogdan Hmelnickij került. Érdekes e jellemzés! Talán nem tűnik

erőltetettnek a párhuzam, ha e portréban a személyi kultusz első emberére, Sztálinra ismerünk.

Új elemként jelenik meg a műben a lengyelek ukrainai „gyarmatpolitikájának” hangsúlyozása, aminek következtében az ukrán lakosság számára a fő célkitűzéssé az idegen iga alóli *felszabadulás* és a „testvéri és baráti” orosz néppel történő újraegyesülés kivívása vált. Ukrajna kedvezőtlen nemzetközi helyzetét elemezve — írja a könyv — a hetman egyébként is arra a meggyőződésre jutott, hogy egy szuverén ukrán állam létrehozására nincs lehetőség, ezért szilárd központi hatalommal rendelkező államhoz kell csatlakozni. A „gyarmatpolitikát” és Oroszország szerepét kiemelve aktualizáltak a szerzők: mintha ezzel igazolni akarták volna az ukrán területek 1939-es „visszacsatolását” a Szovjetunióhoz.

A művet olvasva az a benyomásunk támad, hogy a II. világháború után a sztálini hatalomnak — hogy igazolja a kialakult határokat — szüksége volt ilyen történelmi argumentációra is. Ezért az Ukrajna-kutatás számára adott engedmények és a „gyarmati”-motívum kimunkálása is, amely diszkrét lengyel-ellenes éllel járt együtt.

Új vonásként kell még kiemelnünk a vallási elem, a pravoszlávia védelmének kihangsúlyozását, amellyel a történészek a közös lét szükségességét támasztották alá, valamint az orosz és ukrán nép gazdasági és személyes kapcsolatainak részletes jellemzését.

„Teljes sikernek” minősítik a kötet írói Oroszország és Ukrajna *újraegyesülését*, amely esemény — függetlenül attól, hogy Oroszország élén a cár és földesurak álltak — szerintük progresszív jelentőséggel bírt. Az ukrán mozgalmat és következményeit történelmi szükségszerűségnek, törvényes és igazságos jellegűnek tekintik, alátámasztva ezzel is az 1945 utáni határok legitimitását.

Az 1954-ben megjelent — szovjet szerzők⁷⁷ által összeállított — három kötetes *Lengyelország története*⁷⁸ az orosz (szovjet) nép „érdemeit” hangsúlyozza ki elsősorban a lengyel történelem alakulásában.

A kozák felkelésként indult és szabadságharcra szélesedett Hmelnyickij-mozgalom legfőbb célkitűzésének itt is Ukrajna Oroszországgal való *újraegyesítését* jelölik meg a történészek. A mozgalom jellegének értékelésénél előtérbe kerül a népmozgalom és azzal szoros kapcsolatban — a hetmanra vonatkoztatva — a *népvezér-motívum*.

Az orosz—ukrán kapcsolatokat tanulmányozva a szerzők mellett érvelnek, hogy az ukrán nép az „orosz gazdasági, diplomáciai és katonai segítségre támaszkodva vívta meg hősi felszabadító harcát.”⁷⁹ A centralizált, soknemzetiségű orosz államba bekerülve — olvashatjuk a könyvben — Ukrajna számára lehetőség nyílt a gazdasági és kulturális fejlődésre.

A breszti vallási unió részletes elemzésével és a pravoszláv hit előtérbe állításával a szovjet történészek azt akarták igazolni, hogy Oroszország már a XVI. század végén is fenyegetett helyzetben volt. Ezért önvédelmi szempontból is jogot formálhattak az ukrán mozgalomba való beavatkozásra a szerzők szerint. Arra nem tesznek utalást, hogy a mozgalom vezetőiben felmerült volna az önálló Ukrajna létrehozásának a lehetősége. Az Oroszországhoz kapcsolódás egyfajta predesztinációs jelleggel jelent meg e műben.

* * *

Az 1648—54. évi ukrainai mozgalmat tanulmányozó szovjet történetírás fontos dátumának tekinthető az 1954-es esztendő, Oroszország és Ukrajna „újraegyesülése” 300. évfordulója. E nevezetes eseményre emlékezve az ukrán és szovjet histo-

riográfia feladatának érezte, hogy a nemesi és polgári történetírók munkáit átértékelje, az ukrán felkelést és következményeit új megvilágításban tüntesse fel.

Az első helyen V. A. Golobuckij ukrán történészt kell kiemelnünk, akinek a műveit³⁰ olvasva kapunk legteljesebb képet a Hmelnickij-mozgalomról és annak nemzeti közti háttéréről.

Az „Ukrán nép szabadságharca Hmelnickij vezetésével” című könyvét a szerző a következőképpen vezeti be: „... az ukrán nép, amely erőszakosan el lett szakítva idősebb testvérétől, — a nagyorosz néptől — évszázadokon keresztül harcolt a társadalmi és nemzeti felszabadulásért...”⁸¹ A történész szerint az ukrán nép „létezésének alapjává” vált a XVII. század közepére a Lengyelországtól való elszakadás, ahol anarchikus állapotok bomlasztották az amúgy is ingatag központi hatalmat.

A mozgalmat kiváltó okok között Golobuckij — új érvként — az ukrán népet fenyegető erőszakos „ellengyelesítés” és katolicizálás politikáját említi.

A szerző szerint a hetman többször is kijelentette, hogy a mozgalom sikerétől vagy kudarcától függetlenül kérni fogja az orosz védnökséget. A történész láthatóan továbbviszi, az 1940-es években kialakult „hivatalos” vonalat az ukrán kérdésben, hangsúlyozottan kiemelve az *újraegyesítésre* való törekvést az ukránok részéről. Azt sugallja számunkra, hogy az orosz támogatás reménye nélkül nem is robbant volna ki a felkelés.

Folytatva a szovjet-„összorosz” logikát, Golobuckij az 1654-es történelmi aktust „progresszív” jelentőségűnek minősíti, mert Ukrajna szerinte egy gazdaságilag, politikailag és kulturálisan fejlettebb, központosított államba került.

Új mozzanatként jelenik meg a műben a mozgalom *parasztháború*-jellegének kiemelése, elhallgatva a többi résztvevő érdekeit és céljait. Bogdan Hmelnickij mint *népvezér* állt a felkelés élére, írja a szerző.

Az „Oroszország és Ukrajna újraegyesítése”⁸² című mű három társszerző — I. Bojko, V. Golobuckij, K. Guszlisztij — közös munkája.

Az első fejezet az orosz és ukrán nép „örök és közös történelmi sorsát” és származásuk egységét tárgyalja, visszatekintve a keleti szlávok által alapított Kijevi Rusz idejére. A tatár hódítás után a legfontosabb történelmi feladattá — olvashatjuk a műben — e két nép újraegyesülése vált Oroszország keretében. Ezen gondolatsorban egy „kispánszláv” — egység többször felbukkanó koncepciója formálódott ki, mely a szerzők szerint kiindulópontja lehetett a XVII. században az orosz birodalom létrehozásának, elfeledkezve közben persze a birodalom nem-szláv népeiről.

A második fejezetben a Hmelnickij-háború előzményeire tekintenek vissza a történészek, kiemelve a parasztság megpróbáltatásait és az ebből következő népmozgalmakat, majd felsorolják a — már Golobuckij által is említett — kiváltó okokat. Új aspektus a kozákságnak mint az ukrán nép fegyveres erejének a megnevezése, mert eddig általában szembeállították az ukrán népet és a kozákságot.

A harmadik fejezet az 1648—54. évi ukrán szabadságharc lefolyásáról és eredményeiről ír. Kiemelik a szerzők, hogy Ukrajna sorsának alakulását Hmelnickij már 1648-ban Oroszország segítségétől tette függővé, amikor kérte a cárt beleegyezését az újraegyesítéshez. Az orosz uralkodó halogató, kivárási taktikáját a svéd fenyegetéssel⁸³ magyarázzák, de kihangsúlyozzák, hogy az orosz kormányzat titokban segítette Ukrajnát élelmiszerrel és hadianyaggal.

Az utolsó fejezet az 1654-es történelmi aktus jelentőségét tárgyalja, kiemelve annak nemzetközi szerepét is: egyrészt nagy csapást mért a török és lengyel hódító törekvésekre, másrészt felerősítette a Balkán-félsziget népeinek törökellenes harcát.

I. D. Bojko 1954-ben egy önálló könyvet is megjelentetett „Oroszország és Ukrajna újraegyesítésének 300. évfordulója”⁸⁴ címmel. Az indítás lassan már rutinná

lett formula: „Az ősi orosz néptől származó, az orosz néppel területi, nyelvi és kulturális közelséggel ... összekapcsolt ukrán nép állandóan harcolt az idősebb testvérével (oroszok — V. B.) való egyesítésért.”⁸⁵

A fenti idézetből kitűnik, hogy az ukrán nép örökös küzdelmének célja a szabadság kivívása, vagyis — a szerző szerint — az újraegyesülés volt. Bojko véleménye olyan történelmietlen, apologetikus és predisztinációs érvnek tekinthető, mely szerint Ukrajna számára a szabadságot csak orosz kötelékben lehetett elérni. Nem véletlen ezért az sem, hogy az 1654 utáni Oroszországtól való ukrán elszakadási törekvések történetére nem fordított figyelmet, hiszen azok „ellentmondtak” az ukrán nép „szabad akaratáról” kialakított hivatalos nézetnek.

Az 1648—54. évi mozgalmat szabadságharcnak minősíti Bojko, amelyben szerte mindvégig a parasztság részvétele volt a meghatározó. Hangsúlyozottan emeli ki a lengyelelenség fokozódását, amely egyet jelentett az Oroszország felé közeledéssel, vélekedik a szerző. Azt nem részletezi, hogy mi győzte meg az ukrán felkelőket az „egyetlen helyes út”, az újraegyesítés szükségességéről. Fel sem vetődik nála annak lehetősége, hogy az 1590-es évektől megerősödő és 1648-ban kulmináló megmozdulásokat valamilyen más cél is vezérelhette.

1954-ben *A. I. Kozacszenko* ukrán történész is csatlakozott az 1648—54. évi ukránjai eseményeket felelevenítő és átértékelő szerzőkhöz. Mindkét művének⁸⁶ bevezetőjében az alábbi apologetikus gondolatmenetet találhatjuk meg: „300 évvel ezelőtt az ukrán nép a Perejaszlavi Radán felszabadította magát az idegen iga alól és biztosította saját nemzeti fejlődésének lehetőségét. Oroszország és Ukrajna újraegyesülése az orosz állam fejlődését is elősegítette...”⁸⁷ Az ukrán nép lengyel fennhatóság alóli felszabadító mozgalma a szerző számára azonos az Oroszországhoz történő csatlakozás szándékával. Kozacszenko e harcot három szakaszra osztja: 1. A XVI. század végétől a XVII. század elejéig tartó periódusban kezdték meg függetlenségi törekvéseiket az orosz példát követve, 2. a XVII. század közepéig kibontakozott Ukrajnában a „népi-felszabadító” mozgalom, amelyben már világosan kifejeződött az újraegyesítésre törekvés, 3. a Hmelnickij-vezette szabadságharc megvalósította az „évszázados álmot”.

Bogdan Hmelnickij kiemelkedő történelemalkotó szerepe — érvel Kozacszenko — abban nyilvánult meg, hogy nehéz körülmények között is volt ereje és bátorsága többször is elutasítani a török szultán ajánlatát Ukrajnának az Oszmán Birodalomhoz csatlakozásáról; rávezette népét az Oroszország felé vezető útra; leküzdvé osztályönzését, — mely kisnemesi származásából fakadhatott volna — teljesen osztotta a néptömegek hazafias érzelmét.

Az 1954-es ukrán történetírói felfogást reprezentálja *V. Djadicszenko* és *E. Sztecjuk* Kijevben kiadott közös könyve⁸⁸, mely a már ismert szovjet (nagyorosz) rutinpályán mutatja be az ukrán mozgalom történetét.

Az előző műhöz hasonlóan itt is megjelenik az a — korábban elhallgatott — gondolat, hogy az ukrán—lengyel viszályba való beavatkozás, illetve az újraegyesítés megnövelte Oroszország nemzetközi tekintélyét és Ukrajna megszerzésével közelebb került a kereskedelmi szempontból létfontosságú Fekete-tenger partjához. Ezért is segítette az orosz kormányzat — érvelnek a szerzők — gazdaságilag és diplomáciai úton az ukrán mozgalmat.

A 300 éves évfordulóra azonban nemcsak önálló könyvek jelentek meg, hanem — egyebek mellett — a „*Voproszű Isztoriji*” című történelmi szakfolyóirat is megemlékezett e fontos eseményről.

B. F. Porsnyev tanulmánya⁸⁹ az ukrán felszabadító háború nemzetközi háttéréhez ad betekintést. Lényeges vonásként jelenik meg az összeurópai folyamatban való

gondolkodás és a 30 éves háború hatásának vizsgálata a kelet-európai nagyhatalmi politikára. A szerző az orosz—lengyel kapcsolatok alakulására helyezi a fő hangsúlyt, az 1632—34. évi szmolenszki háborút lezáró „igazságtalan” poljanovói béke következményeiből kiindulva. 1653-ban, amikor a Zemszkij szobor döntött Ukrajna orosz fennhatóság alá fogadásáról, Porsnyev szerint a harmincéves háború epilógusa ért véget.

A történetész a Hmelnjickij-mozgalmat szoros kapcsolatba hozza az 1640-es évek európai társadalmi megmozdulásaival. Véleménye szerint az angol polgári forradalom, a francia Fronde-mozgalom, a katalán, portugál és nápolyi felkelés nagy hatással bírtak az ukrainai eseményekre.

Végül Porsnyev arra a következtetésre jut, hogy az ukrán szabadságharc győzelmes lezárása, Oroszország és Ukrajna újraegyesítése jelentős változásokat idézett elő a kelet-európai hatalmi viszonyokban: megnőtt Oroszország nemzetközi szerepe, Lengyelország pedig elindult azon az úton, amely 1795-ben a végleges felosztásával ért véget.

* * *

Az 1648—54. évi ukrán mozgalmat feldolgozó történeti munkák historiográfiai és ideológiai jellegű áttekintésében kézenfekvő az 1954-től napjainkig megjelent művek bemutatásával zárni tanulmányunkat.

A „nagy évforduló” utáni művek sorát *V. A. Golobuckijnak* a zaporozsjei kozákokról írt könyve⁹⁰ nyitja meg, melyben a szerző a kozákok szemszögéből dolgozta fel az ukrainai eseményeket. E nézete szakítást jelent az 1950-es évek első felében kialakult elmélettel, miszerint az ukrán felkelést egyszerű parasztháborúnak állították be.

„A kibírhatatlan feudális-földesúri és a nemzeti elnyomás már magának az ukrán népnek a létét fenyegette”⁹¹ — összegzi a szerző a XVI. század végi—XVII. század eleji kozák-paraszti felkelések kiváltó tényezőit, melyek csúcspontját szerinte a kozák előkelők és az ukrán kisnemesek részvételét is lehetővé tevő, *nemzeti-felszabadító* jelleggel bíró Hmelnjickij-mozgalom jelentette. Ezen utóbbi jelző használata azért fontos Golobuckijnál, mert a sztálini periódus interpretációjából teljesen eltűnt a „nemzeti” elem, amit a „fokozódó” osztályharc helyettesített. Az ukrán nép küzdelmére, mint a „nemzeti” jellegű háborúra történő utalás, az 1956 után erősödő ukrán-nemzeti érzelmekre és az ukrán ügyek iránti fokozott érzékenységre vonatkozatható.

A szerző koncepciója a mozgalom célkitűzéseivel és alternatíváival kapcsolatban látszólag nem változott az 1950-es években elfogadott hivatalos irányzathoz viszonyítva, mert továbbra is kizárólag az orosz segítséghez, illetve az újraegyesítéshez köti annak sikeres befejezését. Figyelmet érdemel azonban az a momentum, hogy nem találunk utalást a korábban állandóan és hangsúlyozottan kiemelt 1648. június 8-i levélre, melyben Hmelnjickij a cár fennhatóságát kérte volna.

A Moszkvában 1958-ban megjelent *Világtörténet*⁹² ötödik kötetét — mely témánkat érinti — azonban már nem a Golobuckij által felvetett új irány jellemzi. A kötet VII. fejezetét *J. B. Grekov* írta meg „Az ukrán nép felszabadító háborúja. Ukrajna újraegyesülése Oroszországgal” címmel. Tehát egy „visszarendeződésnek” lehetünk tanúi.

Az ukrán mozgalom — hangsúlyozza a szerző — igen bonyolult nemzetközi viszonyok közepette bontakozott ki, ezért a hetman már a felkelés kirobbantása előtt tudatában volt annak, hogy szövetségesre lesz szükség, amely szerinte csak az orosz

kormányzat lehetett. Grekov azt is sugallja, hogy Hmelnickij már 1648 előtt is az újraegyesítést jelölte meg a mozgalom végső céljaként.

„Az ukrán nép csak úgy biztosíthatta további gazdasági és kulturális fejlődését, ha belép az orosz állam keretébe és egyesül a nyelvében és kultúrájában rokon orosz néppel”.⁹³ (kiemelés tőlem — V. B.) — értékeli az 1654-es esemény jelentőségét Ukrajna szemszögéből Grekov és zár ki ezáltal minden más történelmi alternatívát, tagadva e mozgalom nemzeti vonásait is.

A fenti műben nyilvánvalóan újraéledt az 1950-es évek szovjet (=összorosz) irányvonala.

Ennél árnyaltabb problémafelvetést jelent *A. I. Baranovics* 1959-ben kiadott műve⁹⁴, mely a Hmelnickij-mozgalom „előestéjét”, illetve előzményeit tárja elénk. A történetst főképpen az a kérdés foglalkoztatta, hogy az ukrán nép döntő többsége miért törekedett az Oroszországgal történő újraegyesítésre? Mi volt az oka annak, hogy a komoly politikusok közül senki sem egy önálló Ukrajnáért harcolt? Kérdésfeltevésével a szerző az ukrán mozgalom célját az újraegyesítésre szűkíti le és kizár minden más megoldást. Persze magával az ukrán függetlenség problémájának a felvetésével a szovjet vezetés egyik legérzékenyebb pontját érintette. A mű elején fel-tett kérdésre azonban nem kapunk választ a szerzőtől.

Az 1648—54. évi háború előzményei között Baranovics — az előző fejezetben említett történészektól eltérően — ismét előtérbe állítja a vallási ellentéteket, melyek szerinte összefogták az ukrán népet a közös harcra. Az 1940—50-es évek történeti műveire jellemző lengyel-ellenesség és az osztályharc meghatározó szerepének hangsúlyozott kiemelése a szerzőnél már háttérbe szorul.

Tanulságos az 1960-ban Moszkvában megjelent tankönyv⁹⁵, mely alapján az *SZKP Pártiskolájának* hallgatói tanulmányozták Szovjetunió történelmét.

Az 1648—54. évi ukrajnai felkelés — olvashatjuk a könyvben — „grandiózus lendületével és a feudális, illetve nemzetiségi-vallási alárendeltség elleni küzdelem élességével” kiemelkedett a korábbi mozgalmakhoz képest.

A hivatalos vonalat rekonstruáló opusz az 1654-es eseményt kiemelkedő jelentőségű történelmi fordulópontnak tartja, mert Ukrajnát többé nem fenyegette a lengyel és török agresszió; az ukrán nép előtt megnyílt az út a gazdasági és kulturális fejlődés felé; az ukrán és orosz nép „harci szövetsége” megerősítette a jobbság eltolrléséért vívott küzdelmet; Oroszország területileg megnőtt és megerősödött.

V. A. Golobuckij 1962-ben megjelent műve — „Az 1648—54. évi felszabadító háború diplomáciatörténete”⁹⁶ — az addigi legrendszeresettebb és tudományos szempontból a leggazdagabb, de szemléletét tekintve ismét a sematizmus irányába mozgó feldolgozását adja az ukrán mozgalomnak.

Golobuckij szerint a központosított államok — kiemelten Oroszország — képviselték a XVII. században a fejlődés útját, mert szilárd központi hatalom és a feudális anarchia felszámolása nélkül egyetlen állam sem lehet képes függetlenségének megőrzésére. Ezzel a szerző Lengyelország fejlődésképtelenségére is utalt, amely „nemesi köztársaságával” szerinte eleve pusztulásra volt ítélve: „A súlyos sokoldalú elnyomás, amelynek az ukrán nép alá volt vetve, feltartóztatta a fejlődését. Ilyen körülmények között az ukrán nép felszabadító háborúja az idegen iga alóli felszabadulásért, történelmi szükségszerűséggé vált” — mutatja be Ukrajna „gyarmati állapotát” a történész.

Az 1648—54-es szabadságharc folyamán — érvel Golobuckij — Hmelnickij mindvégig az orosz segítségtől várta az ukrán mozgalom sikeres befejezését. Magyarázatot kíván arra a kérdésre adni, hogy a cár miért csak 1653-ban fogadta fennhatósága alá Ukrajnát? Az orosz állam az 1640-es évek végén be volt szorítva határai közé:

a Vatikán által pénzelt Lengyelország ellátta Oroszország útját a Balti- és a Fekete-tenger felé, északról Svédország támadása fenyegette, a legnagyobb veszéllyel pedig délről, az Oszmán Birodalom és a Krími Kánság felől kellett számolnia. Ezt az ellenséges viszonyt a szomszédos államokkal a szerző szerint tovább élezte volna, ha az orosz kormányzat beavatkozik az ukrán—lengyel viszályba. Ezenkívül — olvashatjuk a könyvben — a cár tudomást szerzett az ukrán mozgalom feudalizmus-ellenes jellegéről, ami csökkentette közeledését a felkelők felé. Ezek a fentebb felsorolt körülmények késztették Golobuckij szerint Alekszej Mihajlovicsot arra, hogy kezdetben visszautasítsa Hmelnickij kérését, bár az újraegyesítésben Oroszország nem kevésbé volt érdekelt, mint Ukrajna. A sokoldalú gazdasági, katonai és diplomáciai segítség — amelyet Oroszország nyújtott Ukrajnának 1653-ig — hozzájárult az ukrán nép szabadságharcának kiemelkedő sikereihez, írja a szerző.

Az 1957-es művétől eltérően — saját régi kliséinek feléledését jelezve — ismét helyet kap Golobuckijnál egy erős lengyel-ellenesség és a pánok ukrainai „gyarmatpolitikájának” hangsúlyozása.

Az 1966-ban megjelent „*Szovjetunió története*”⁹⁷ — mely a szovjet pedagógiai főiskolák hallgatói számára készült — hasonlóképpen „összorosz” szemléletű.

A szerző(k) — aki(k)re nem találunk utalást a könyvben — az 1648—54. évi ukrán mozgalmat népi-felszabadító háborúnak nevezi, mely küzdelem eredménye az ukrán nép „évszázados álmának” megvalósulása, az Oroszországgal történő újraegyesülés lett. Érdemes felhívni a figyelmet arra, hogy — véleményünk szerint — a „népi-felszabadító” formula, mely Golobuckij 1957-es „nemzeti-felszabadító” minősítését váltotta fel, sajátos „továbbfejlesztett” változata az 1950-es évek parasztháborús interpretációinak, modernizáltabb formában folytatva a „fokozódó osztályharc” gondolatát.

Az 1654-es történelmi esemény 325. évfordulóját újabb tanulmányok publikálásával ünnepelték a történészek. Az „*Isztorija SZSZSZR*” című történelmi szakfolyóirat V. SZ. Sztjepanov cikkét⁹⁸ közölte, aki kutatási témaként a hetmani adminisztratív szervezet szociálpolitikáját választotta 1648—54 között. A történelmet elsősorban az „osztályharc éleződése” érdekelte, azonban már egy új aspektusból, a mozgalom vezetői és a tömegbázis *konfliktusa* szempontjából, ami Sztálin idejében tabunak számított.

Az 1979-es évfordulóra a „*Voproszű Isztoriji*” című szaklap J. G. Rozner tanulmányát⁹⁹ közölte az ukrán felszabadító háború és Oroszország viszonyáról 1648—54 között.

A történész azokat — a *szerinte* addig kevésbé tanulmányozott¹⁰⁰ kérdéseket vizsgálta, amelyek az Oroszország által Ukrajnának nyújtott diplomáciai, politikai, gazdasági és katonai segítséget érintik. A szerző érvelése szerint a legjelentősebb támogatást az jelentette, hogy a cár diplomáciai kapcsolatba lépett az ukrán felkelőkkel, vagyis elismerte Ukrajnát mint „önálló politikai erőt”. Második helyen az ukrán népnek nyújtott gazdasági támogatást emeli ki, miszerint az orosz kormányzat engedélyezte „mindenfélé áru”¹⁰¹ korlátlan és vámmentes szállítását Ukrajnába, ugyanakkor a Lengyelországba irányuló élelmiszerkereskedelmet betiltotta. Fontos támaszt jelentett — folytatja Rozner — az ukrán mozgalom számára, hogy Oroszország megnyitotta határait az ukrán menekültek előtt és biztosította az áttelepülők anyagi szükségleteit. A felszabadító háború sikerét a szerző szerint elsősorban a sokoldalú katonai segítség is előmozdította.

A meglehetősen tendenciózus tanulmány végéről már csak az — a korábban is felvetődött „összorosz” vélemény — hiányzik, hogy az orosz támogatás reménye nélkül még a felkelés kiobbantásának a gondolata sem vetődött volna fel Ukrajná-

ban, a felszabadító háború folyamán pedig megbénult volna az ukrán sereg a „sokoldalú” orosz segítség hiányában. Az ilyen felfogás egyértelműen a mozgalom egészének a jelentőségét csökkentette.

Az 1648—54. évi ukrán mozgalmat is feldolgozó — általunk ismert — művek közül még az 1983-as kiadású, Kijevben megjelent tízkötetes *Ukrajna-történet*¹⁰² érdemel említést.

A lengyelek „gyarmatpolitikáját” hangsúlyozva, a szerzők — L. V. Oliinyik, V. A. Szmolij, E. J. Sztecjuk — a következő, már ismert negatív sztereotípiákkal jellemzik az ukrán nép helyzetét: „A lengyel pánok a Vatikán segítségével ... az ukránok erőszakos lengyelesítésének politikáját folytatták, meggyalázták az ukrán nyelvet és kultúrát, megkísérelték az ukrán népet szellemileg rabságba dönteni és elszakítani őket az orosz néptől”.¹⁰³ Mind a kiváltó tényezőket, mind a lengyel-ellenesség előtérbe állítását tekintve az 1950-es évek politikai irányvonalát látjuk tehát folytatódni.

Figyelmet érdemel viszont az a felsorolás, amelyben a szerzők az orosz kormányzat legfontosabb külpolitikai céljait jelölték meg a XVII. század közepén: Szmolenszk visszaszerzése mellett célul tűzték ki Ukrajna és Belorusszia „felszabadítását”. Ezzel a kiemeléssel a történészek azt hangsúlyozták, hogy Oroszország tervei között szerepelt az ukrán területek „visszaszerzése”, a Hmelnickij-mozgalom pedig lehetővé tette, hogy ez békés keretek között — az újraegyesítés formájában — menjen végbe, nem pedig erőszakos hódításként.

A szerzők külön fejezetet szenteltek az ukrán mozgalom által elért eredmények bemutatásának. Az első helyen azt emelik ki, hogy a hetmani adminisztratív szervezet kiépülésével elkezdődött az „ukrán feudális államiság” kialakulásának a folyamata. Arra azonban nem találunk utalást, hogy ez a csírázó állami lét elhalt az orosz kötelékben.

Befejezés

Az orosz-szovjet és ukrán történetírás interpretációit áttekintve, — az ukrán nemzeti, illetve föderatív törekvések szemszögéből — valójában csak a „jéghegy” csúcsát érintettük. Az ukrán helytörténeti munkák, a lengyel és az emigráns ukrán szakirodalom áttekintése nélkül még nem teljes a kép számunkra, ezért a kutatást tovább kell folytatnunk.

Az általunk felhasznált történeti művekből azonban egyértelműen kiderül, hogy az 1917 előtt kialakult, egymással szembenálló ukrán és nagyorosz felfogások 1917 után átöröklődtek, az új hatalomnak ezzel — a nehéz történelmi körülmények között is — szembe kellett néznie. Az ukrán krónikákban és az ukrán polgári-nemzeti historiográfiában kirajzolódó önálló Ukrajna történelmi alternatívája az 1917 utáni periódusban szinte teljesen feledésbe merült, illetve emigrációba kényszerült. A sztálini és az azt követő korszak interpretációiból — néhány mű kivételével — eltűnt a „nemzeti” elem is az ukrán történelem, illetve a Hmelnickij-mozgalom értékelésekor. Ez azonban valószínűleg nem jelenti azt, hogy az ukrán nemzeti törekvések teljesen elhaltak volna a XX. században, ahogy azt napjaink ukrainai aktuálpolitikai történései is mutatják. Az új politikai koordinátákban minden bizonnyal a Hmelnickij-felkelés megítélése árnyaltabb és hitelesebb kép kialakulását fogja eredményezni.

JEGYZETEK

- ¹ Az orosz-szovjet és ukrán historiográfiában eltérő felfogás alakult ki az 1654-es esemény megítélésében: míg az orosz — majd szovjet — részről egyértelműen újraegyesítésről írnak, ukrán részről többféleképpen is minősítik (egyesülés, hozzácsatolás, katonai szövetség).
- ² Az orosz-szovjet felfogásban az ukránok csak mint nép jelennek meg, szemben az ukrán polgári-nemzeti történetírás „ukrán-nemzet”-képével.
- ³ *Hugh Seton Watson: The Russian Empire 1801—1917* Oxford, 1967.
- ⁴ Kijevi Ruszt az ukrán nacionalista szerzők (Kosztomarov, Grusevszkij) népük történelméhez kötötték és mint kora-feudális önálló ukrán államot tekintették.
- ⁵ *H. S. Watson* i. m. 7. old.
- ⁶ *Ádám Anderle: Sublevaciones campesinas en Europa Centro-Oriental en los siglos XVI—XVII: observaciones metodológicas. Acta Historica, Tomus LXXXVII. Szeged, 1988. 55. o.*
- ⁷ *I. Wallerstein: A modern világgazdasági rendszer kialakulása. Budapest, 1983. 255. old.*
- ⁸ A XVII. század első felének kozák felkelései a következők voltak: 1620-ban Szagajdacsnyj, 1625-ben Dorosenko, 1628-ban Trjaszilo, 1636—37-ben Pavljuk, 1638-ban Osztrjanyica és Gunya vezetésével.
- ⁹ A kozák-lét alapja a katonai szolgálat fejében engedélyezett szabad földhasználat volt a XVI—XVII. században.
- ¹⁰ *Gebei Sándor: Az Erdélyi Fejedelemség és a Zaporozsjei Had kapcsolatrendszerének vizsgálata 1648—1660 között. Kandidátusi Értekezés tézisei (kézirat) Debrecen, 1985. 9. old.*
- ¹¹ Az 1648-as orosz városi felkelések Moszkvában, Novgorodban és Pszkovban jelentették a legnagyobb veszélyt a kormányzat számára.
- ¹² *Vosszjoegyinyenyije Ukrainü sz Rosszijej (Dokumentü i materialü v trjeh tomah) Moszkva, 1954. III. kötet, 516. old.*
- ¹³ Az Oroszországhoz került ukrán területeket Kis-Oroszország néven illesztették be a formálódó orosz birodalomba, ezáltal is kihangsúlyozva alávetett helyzetüket.
- ¹⁴ Ezért is nevezték ezeket az évkönyveket „kozák krónikáknak”.
- ¹⁵ E művek nem mentesek ugyan a mesterkéeltségtől, a fantázia túlkapásaitól és a szubjektív tényezőktől, mégis hasznos forrásanyagként szolgálhatnak korunk történészei számára is.
- ¹⁶ *Letopisz Szamovidca, Kijev, 1878. A szerző — igazi nevén Roman Rakuska Romanovszkij — a XVII. század második felében élt és a kozák seregben teljesített szolgálatot.*
- ¹⁷ A lajstromozott kozákok a lengyel király szolgálatában álló, zsoldot kapó, a déli és délkeleti határokat a tatárok támadásaitól védő katonák voltak.
- ¹⁸ *U. o. 34. old.*
- ¹⁹ *Létopisz G. Grabjanki, Kijev, 1854. A mű teljes címe: „Gyejsztvija prezel'noj i ot nacsala poljakov nyebüvaloj branyi Bogdana Hmel'nyickogo getmana Zaporozsszkogo sz poljakami”. A szerző születésének ideje ezidáig ismeretlen, halála — valószínűleg a Törökország ellen vívott háború idején esett el — az 1730-as évek végére tehető. 1638-tól a lajstromozott kozák seregben szolgált, majd 1729-ben ezredesi rangot kapott.*
- ²⁰ Ezen fogalom használatával Grabjanka a Kijevi Ruszt — helyesen —, az orosz és ukrán nép közös államának tekinti.
- ²¹ A krónikairó a Kijevi Akadémia elvégzése után 1690—1708 között a kozák sereg kancelláriájában szolgált. Ukrajna történetével és az ukrán irodalommal az 1710-es években kezdett foglalkozni.
- ²² *Létopisz Sz. Velicsko, Kijev, 1848. A mű teljes címe: „Letopisz szobütyij v Juzozapadnoj Rossziji v XVII veke”.*
- ²³ A címtől eltérően, az 1720-as évek elejéig foglalta össze Velicsko az ukrán történelmet.
- ²⁴ A „kisorosz” jelzővel Velicskónál megjelenik az orosz kormányzat iránti apológia is.
- ²⁵ Szimonovszkij a kijevi Egyházi Akadémia elvégzése után több nyugat-európai országban (Franciaország, Anglia) folytatta a tanulmányait. Hazatérését követően a kozák sereg kancelláriájában kapott hivatalnoki megbízást, majd főhadnagy rangba került.
- ²⁶ *P. Szimonovszkij: Kratkoje opisanyije o kozackom malorosszijszkom narode i o vojennüh jego gylah Moszkva, 1847.*

- ²⁷ P. Chevalier: Isztorija vojni kozakov protyiv Pol'si. Kijev, 1960. A mű eredeti kiadását és címét nem ismerjük, ezenkívül a szerző születésének és halálának dátumáról sincs információnk.
- ²⁸ Isztorija Ruszov ili Maloj Rossziji Moszkva, 1846 Az „Isztorija Ruszov” a XIX. század közepéig ismeretlen maradt a nagyközönség előtt, ami összefügg II. Katalin cárnő reformjaiból való kiabrándulással és csalódással. Először N. A. Markevics nemesi történetíró fedezte fel e művet egy magánkönyvtárban és segítette elő az első, nyomtatásban való megjelenését 1835-ben. Konyisszkij munkája visszhangra talált a dekabrista érzelmekkel átitatott ukrán társadalomban.
- ²⁹ Fel kell hívunk a figyelmet arra, hogy a mű még a XVIII. század második felében született és csak 1835-ben jelent meg nyomtatásban.
- ³⁰ G. A. Poletika (1728—1784) kiemelkedő ukrán politikus, a teljes ukrán autonómiát követelő ukrán nemesség vezetője volt a XVIII. században.
- ³¹ A Nagy Szovjet Enciklopédia G. Konyisszkij életművének jellemzésében arra utal, hogy sokáig — „hibásan” — őt tartották az Isztorija Ruszov szerzőjének G. A. Poletika helyett. Ugyanakkor az utóbbi — lehetséges — szerző mellett sem foglalnak egyértelműen állást, hanem azt írják, hogy „egyes történetírók — akiket nem neveznek meg — szerint Poletika írta a fentebb említett művet.
- ³² G. Konyisszkij — Szimonovszkijhoz hasonlóan — a kijevi Egyházi Akadémián végezte el a felsőfokú tanulmányait, amely intézménynek (1751—55) a rektora is volt. 1783-tól haláláig mint Belorusszia érseke tevékenykedett.
- ³³ Hmelnyickij családi tragédiáján a szerző a Csaplinszkijel való összeütközését érti, aki erőszakkal elvette tőle a birtokát, elrabolta a feleségét és megölte az egyik fiát.
- ³⁴ Isztorija Ruszov, 85. old.
- ³⁵ A Zaporoszej Szecs a XVI. század 70-es éveiben szerveződött meg a sűrű erdőktől, folyóktól és mocsaraktól körülhatárolt ukrán területen. Ide az emberek — parasztok, városiak, kisnemesek... — többnyire menekülve érkeztek és katonai alapon szerveződő egységet alkottak. A történészek a Szecset — mely különállását egy ideig az orosz fennhatóság alatt is megőrizte — mint „államot az államban” vagy mint „keresztény kozák köztársaságot” jellemezték.
- ³⁶ Ukrajna és Oroszország 1654-es egyesülése és az azt követő, Lengyelországgal vívott háború következtében csak a Dnyeper bal partján elterülő ukrán területek kerültek orosz fennhatóság alá.
- ³⁷ Mégsem volt azonban teljes az egyetértés az ukrán nemesség és az orosz kormányzat között, amit az 1790-es évek elején kibontakozó ukrán feudális mozgalom jelez. 1791-ben V. Kapnisz poltavai nemes Berlinbe utazott és a porosz kormány segítségét kérte Ukrajna Oroszországtól való elszakításához. Berlinben azonban egyértelműen elutasították a porosz—ukrán szövetség lehetőségét.
- ³⁸ D. N. Bantüs-Kamenszkij moldvai arisztokrata családból származott, 1825—28 között a Külügyi Kollégiumban szolgált. Munkája elismeréseként a Tobolszki, majd 1836-ban a Vilnai tartomány kormányzójának nevezték ki.
- ³⁹ D. N. Bantüs-Kamenszkij: Isztorija Maloj Rossziji, Szentpétervár, 1903.
- ⁴⁰ N. A. Markevics ifjúkorában még az irodalomnak szentelte figyelmét, amit az „Ukrán melódiák” című verseskötete bizonyít. Az 1830-as évek végétől az ukrán nép története vált a fő kutatási témájává.
- ⁴¹ N. A. Markevics: Isztorija Malorossziji, I—V. Moszkva, 1842.
- ⁴² U. o., II. kötet, 150. old.
- ⁴³ U. o., II. kötet, 167. old.
- ⁴⁴ Három új párt megszervezéséről kapunk információt H. Seton Watsontól: Radikális Demokrata Párt, Ukrán Szociáldemokrata Párt, Ukrán Néppárt.
- ⁴⁵ Az Osztrák—Magyar Monarchia mintájára képzelték el az orosz—ukrán viszony rendezését.
- ⁴⁶ N. I. Kosztomarov munkásságának döntő részét az Ukrajna történelmében felvetődött kérdések és problémák megvilágítása és értelmezése töltötte ki. Nála jelentkezik először — az általunk tanulmányozott művek közül — a XIX. század második felétől elterjedt monografikus műfaj.
- ⁴⁷ N. I. Kosztomarov: Isztoriczeszkaja monografija Bogdana Hmel'nyickogo, I—III., Szentpétervár, 1884.
- ⁴⁸ Kosztomarov a „Ciril és Metód Társaság” alapító tagjai közé tartozott, melynek a liberális szárnyát képviselte: művében az Oroszországon belüli föderalizmusra utal.
- ⁴⁹ U. o., II. kötet, 169. old.
- ⁵⁰ D. I. Evarnickij: Isztorija zaporoszkij kozakov, Szpb. 1895
- ⁵¹ U. o., II. kötet, 245. old.
- ⁵² M. Grusévszkij az 1905—1907. évi polgári demokratikus forradalom idején ugyan bírálta a népmozgalmakat, de egy föderatív alapon megszervezendő Oroszországon belüli ukrán autonómia mellett szállt síkra. 1919-ben Ausztriába emigrált és Bécsben megalapította az Ukrán Szociológiai Intézetet, az ukrán emigráns értelmiségiek csoportját.
- ⁵³ M. Hruschewsky: Die ukrainische Frage in historischer Entwicklung. Wien, 1915.
- ⁵⁴ U. o., 7. old.

- ⁵⁶ Sz. M. Szolovjov kiemelkedő helyet foglalt el az orosz polgári történetírásban, amit a 29 kötetes „Oroszország története a legrégibb időkől kezdve” című munkájával érdemelt ki. E művében kísérletet tett arra, hogy az orosz történelmet mint egységes — a nyugat-európai fejlődéssel párhuzamos — folyamatot mutassa be.
- ⁵⁷ *Szokolov Szergiusz*: Oroszország története. Ungvár, 1895.
- ⁵⁸ P. A. Kulis kezdetben a liberális reformokat követő politikai csoportok mellett állt, amiért négy évre száműzték Szibériába. 1850-ben kegyelmet kapott és visszatérhetett Szentpétervárra, ahol állami szolgálatba állt és mindvégig lojális maradt az orosz kormányzathoz.
- ⁵⁹ P. A. Kulis: *Otpadenyje Malorossziji ot Pol'si*, I—III., Moszkva, 1887—89.
- ⁶⁰ V. O. Kljucsevszkij orosz történész — egy falusi lelkész fia — 1871-től a moszkvai Egyházi Akadémia oktatója, majd 1879-ben a moszkvai egyetem — Szolovjov halála miatt megüresedett — orosz történelmi tanszékének vezetője lett.
- ⁶¹ V. O. Kljucsevszkij: *Kursz russzkoj isztóriji* III. Moszkva, 1957.
- ⁶² U. o., 110. old.
- ⁶³ Sz. F. Platonov: Oroszország története, Budapest, 1936.
- ⁶⁴ Ez a fogalom háromféle értelmezésben merült fel 1918—22 között: Buharin a dolgozó osztályok önrendelkezésének elismerése mellett érvelt, Pjatakov a proletáriátus önrendelkezését tartotta a legfontosabbnak, míg Lenin az alulról építkező önkormányzati formákat emelte ki.
- ⁶⁵ *Marx—Engels—Lenin—Sztálin*: Proletárnemzetköziség és hazafiság, Budapest, 1952. 371. old.
- ⁶⁶ U. o., 412. old.
- ⁶⁷ 1919 nyarán — az intervenció csapatokkal együttműködve — Gyenyikin elfoglalta Ukrajna nagy részét, majd Lengyelország is bekapcsolódott a Szovjet-Oroszország elleni háborúba és fennhatósága alá kerültek a nyugat-ukrán és belorusz területek.
- ⁶⁸ A. E. Koszminszkij: A középkor története, Budapest, 1949.
- ⁶⁹ *Isztorija SZSZSZR* (szerk.: B. D. Grekov, Sz. V. Bahrusin, V. I. Lebegyev), Moszkva, 1948.
- ⁷⁰ U. o., 89. old.
- ⁷¹ P. I. Ljasenko: *Isztorija narodnovo hozajsztva SZSZSZR I—II.*, Moszkva, 1952.
- ⁷² K. Oszipov: Bogdan Hmelnickij Moszkva, 1952.
- ⁷³ U. o., 19. old.
- ⁷⁴ U. o., 404. old.
- ⁷⁵ *Isztorija Ukrainszkoj SZSZR*, Kijev, 1953.
- ⁷⁶ U. o., 237. old.
- ⁷⁷ U. o., 231. old.
- ⁷⁸ G. Ju. Gerbilszkij, J. B. Grekov.
- ⁷⁹ *Isztorija Pol'si v trjoh tomah* (2. kiadás), Moszkva, 1956.
- ⁸⁰ U. o., 282. old.
- ⁸¹ V. A. Golobuckij: *Oszvobogyityelnaja vojna ukrainszkovo naroda pod rukovodszvom Hmelnickogo*, Moszkva, 1954. — Bogdan Hmelnickij — velikij szün ukrainszkovo naroda Kijev, 1954.
- ⁸² *Oszvobogyityelnaja vojna*, 3. old.
- ⁸³ I. Bojko—V. Golobuckij—K. Guszlisztij: *Vosszozjegyinyenyije Ukrainü sz Rosszijej*, Moszkva, 1954.
- ⁸⁴ Az orosz kormányzat 1648-ban még nem készült fel a Lengyelország elleni háborúra és attól tartott, hogy a beavatkozással kiprovokálná a svéd uralkodó támadását.
- ⁸⁵ I. D. Bojko: 300—letyije vosszozjegyinyenyija Ukrainü sz Rosszijej Moszkva, 1954.
- ⁸⁶ U. o. — 3. o.
- ⁸⁷ A. I. Kozacszenko: *Vosszozjegyinyenyije Ukrainü sz Rosszijej* Moszkva, 1954 — Borba ukrainszkovo naroda protyiv inozemnüh porabotyityelej za ovsszozjegyinyenyije sz Rosszijej, Moszkva, 1954.
- ⁸⁸ U. o., 3. és 5. old.
- ⁸⁹ V. Djadicszenko—E. Sztecjuk: *Borba ukrainszkovo naroda za vosszozjegyinyeje Ukrainü sz Rosszijej*, Kijev, 1954.
- ⁹⁰ B. F. Porsnyev — K. karakterisztike mezsudunarodnoj obsztanovki oszvobogyityelnoj vojnü ukrainszkovo naroda 1648—54 gg. *Voproszü Isztoriji*, 1954/3.
- ⁹¹ V. A. Golobuckij: *Zaporozszkoje kozacsesztvo*, Kijev, 1957.
- ⁹² U. o., 251. old.
- ⁹³ Világtörténet, V. kötet. Szerk.: I. I. Zutyisz; O. L. Vajnsztajn, N. I. Pavlenko; V. F. Szemjonov. A mű eredeti kiadása Moszkvában jelent meg 1958-ban.
- ⁹⁴ U. o., 196. old.
- ⁹⁵ A. I. Baranovics: *Ukraina nakanunye oszvobogyityelnoj vojnü szeregynü XVII veka*, Moszkva, 1959.
- ⁹⁶ *Isztorija SZSZSZR*, Moszkva, 1960. (Szerk.: V. V. Mavrogyin, G. V. Kuzmin, J. F. Kondrasev).

- ⁹⁶ V. A. Golobuckij: *Diplomaticseszkaja isztorija oszvobogyityelnoj vojnü 1648—54. gg.*, Kijev, 1962.
- ⁹⁷ *Isztorija SZSZSZR*, Moszkva, 1966.
- ⁹⁸ V. Sz. Sztjepankov: *Szocialnaja politika getmanszkoy adminisztraciji v godü oszvobogyityelnoj vojnü ukrainszkovo naroda (1648—1654) i borba protyiv nyego kresztjansztva i kozackoj glitbü*, *Isztorija SZSZSZR*, 1979/3.
- ⁹⁹ J. G. Rozner — *Oszvobogyityelnaja vojna ukrainszkovo naroda 1648—54 gg. i Rosszija*, *Voproszü Isztoriji*, 1979/4.
- ¹⁰⁰ E megfontolás meglehetősen hamis, hiszen eddig is főleg ez a motívum dominált a mozgalmat megörökítő irodalomban.
- ¹⁰¹ A „mindenféle áru” az élelmiszerek mellett magába foglalta a fegyverek és lőszer szállításának engedélyét is Ukrajnába.
- ¹⁰² *Isztorija Ukrainszkoy SZSZR v 10 tomah*, tom III. Kijev, 1983.
- ¹⁰³ U. o., 19. old.

SUMMARY

Beáta Varga

Independent Ukraine?

— Russian-Soviet and Ukrainian interpretations of the Khmelnytsky uprising —

The present study deals with a single, though very important aspect of the question of Ukrainian independence as treated in the Ukrainian and Russian-Soviet historiography. The evaluation of the Khmelnytsky uprising in different periods reflects as a sensitive indicator the Ukrainian, Russian and Soviet attitude towards the issue of Ukrainian nationality.

The XVII—XVIII. century Ukrainian chronicles still reveal the lack of a uniform approach: on the one hand in these works the nostalgic feelings caused by the failure to attain independence can be discovered, on the other hand besides the demonstration of loyalty to the tsar, the discontent with the Russian government and Ukrainian expectations are expressed.

It can be seen as well, that in the historiography of the Ukrainian nobility from 1783, when the Ukrainian nobility was granted equal rights with the Russian ruling class, the approach of loyal subjects, committed to the tsarism and the "Ukrainian nobiliary nation" conception developed, and the contrary attitude of the preceding period fell into background.

The rise of the Ukrainian national movement in 1830—40 drew the attention of Russian historians to the Ukrainian history. Contrary to the Ukrainian ideas urging a democratic and federation oriented reform of the Russian empire, from this time on publications legitimating the Great Russian interests and autocratic order started to appear, the authors of which treated the Ukrainians as a part of the Russian nation, as a subjugated population. However, besides these "official" Great Russian approach, one finds more refined views: the Russian historian V. O. Kliuchevsky does not seek the solution in terms of the empire, in his work a possibility of an independent Ukraine is envisaged. Among the Ukrainian studies that of M. Hrushevsky which is a further elaboration of the ideas of N. I. Kostomarov, is worth a special attention, it relates the Kievan Rus exclusively to the close connection with the Russian people, and provides historical arguments in favour of the Ukrainian bourgeois national historical approach.

In the works published after 1917 further confrontation of these two approaches is evident. One can follow the metamorphosis of the Great Russian approach: now the Ukrainians are considered to constitute the organic part not of the Russian empire, but of the "soviet nation" and empire. Since the 1940s in the historical studies analysing the Ukrainian movement the authors stand for the "pan-Russian" approach in the following four important issues: the overestimation of the Russian aid, the issue of "reunification", making no mention of the Ukrainians' strivings after autonomy and national independence, the retrospective comparison of the borders after 1939 with those existing in the XVII. century as justification of the "reannexation" of the Western Ukrainian and "White" Russian territories. On the occasion of the 300th anniversary of the unification of Russia and Ukraine the soviet leadership gave free scope to the studies of the Ukrainian movement, which have been suppressed in the 1940s. In the works published in 1954 the preliminary conceptual reconciliation is obvious: the Ukrainian uprising is presented as a peasant war, emphasis has been made on the favourite Stalin formulation of the "sharpening class struggle", in the figure of the "popular leader" Khmelnytsky Stalin himself can be recognized. Only in a few Ukrainian studies an approach differing from the "official" one can be found: in his work published in 1952 Liashenko cautiously points that after XVII. century the conditions could have been more favourable for the formation of an independent Ukrainian state; according to Osipov the tsar's government hampered the economic and cultural development of the Ukraine; in the book of V. A. Golobutsky published in 1957 again the "national" element in the evaluation of the Ukrainian movement can be discovered, which completely disappeared from the interpretations given in the Stalin period; in the History of Ukraine published in 1983 the authors connect the formation of the "Ukrainian feudal statehood" with the development of the Hetman administrative organization.

TARTALOM

Anderle Ádám: Forradalom a centrumban — felkelés a periférián? — a korai polgári forradalmak kora —	3
Varga Beáta: Önálló Ukrajna? — Orosz-szovjet és ukrán interpretációk a Hmelnickij-felkelésről	17

Felelős kiadó a JATE Bölcsészettudományi Kar dékánja

90-6343 — Szegedi Nyomda

Felelős vezető: Kónya Antal mb. igazgató

**Készült monószedéssel, íves magasnyomással
az MSZ 5601—59 és az MSZ 5603—55 szabvány szerint**